
СТАТТІ

Ф.Г. Турченко

ПІВДЕНЬ УКРАЇНИ НАПЕРЕДОДНІ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Південь України як історичний регіон

Навіть короткий огляд сучасної української історіографії дає підстави для висновку: її еволюція супроводжується розробкою не лише загальноукраїнської проблематики, а й осмисленням територіальної розмаїтості країни, утвердженням практики вивчення окремих її областей, країв, регіонів. І це не випадково. В історії України регіональний фактор виявив себе як надзвичайно стійкий і сильний. Його вплив відчувався протягом багатьох століть. У XIX століття, зазначив Олександр Оглоблин, Україна увійшла як конгломерат кількох відмінних історико-географічних територій, з яких кожна мала власну історичну долю [55, с.9]. Вплив регіонального фактора все ще відчувається сьогодні і, без сумніву, буде помітним досить довго. Комплексне дослідження цього фактора є необхідною передумовою відтворення історії України у цілому.

Увага до регіональної проблематики не є принципово новою для української історіографії. Вона має досить давню традицію. Зокрема, сформовані начала цієї традиції можна виявити в землеописаннях XVIII ст. (економічно-статистичні, географічно-історичні, історико-статистичні та інші описи намісництва і губерній, історико-етнографічні нариси міст та інших населених пунктів тощо). Регіональна розмаїтість України знайшла відображення у працях В.Антоновича, М.Грушевського, Д.Багалія та інших видатних українських істориків XIX – початку XX ст. Драматичні перипетії загальноукраїнської історії висвітлюються ними, значною мірою, в контексті різноспрямованості політичних і соціально-економічних тенденцій в різних регіонах країни, недостатньої інтегрованості цих регіонів.

Необхідність наукового осмислення історичного минулого окремих регіонів України в нинішніх умовах диктується також нагальними потребами становлення молодій державі. Історично українське суспільство складалося як досить сегментоване, у тому числі територіально. Регіоналізм знаходить свій прояв у культурі, звичаях, типах ментальності і специфічній політичній поведінці населення тощо. Регіональні інтереси пронизують економічний і соціально-політичний устрій України, її національну структуру. При цьому вони досить часто і в досить істотних моментах не співпадають, залишаючись, значною мірою, різновекторними. Причини цього слід шукати в історичному минулому. Тому розкрити походження і сутність регіонального поділу України, витоки різноспрямованості інтересів окремих регіонів – завдання істориків. Лише засобами історичної науки можна визначити, наскільки сучасна конфігурація регіонів і регіональні ідентичності, що склалися на початок XXI століття, відповідають історичним традиціям і загальнонаціональним потребам, як вони співвідносяться з перспективами розвитку України і впливають на нього.

Таким чином, розгортання дослідницької роботи з історії регіонів України слід вважати актуальним завданням вітчизняної науки. І сама наука, і конкретні обставини суспільного життя кидають українським історикам свій виклик. Складається враження, що вони готові прийняти його: у структурі вітчизняної історичної науки став формуватися новий підрозділ – історична регіоналістика [24].

У зв'язку з цим виникає питання про зміст поняття *історичний регіон*, який нерідко сприймається як синонім термінів *історичний край*, *історична область*, *історична земля*, *історична територія* тощо. Така невизначеність дає підставу для ототожнення історичної регіоналістики з історичним краєзнавством. У свій час подібне

ототожнення не викликало заперечень. Але за нинішнього стану історичної науки, який супроводжується, з одного боку, диференціацією наукових знань, а з іншого – їх інтеграцією, що автоматично веде до освоєння нової і уточнення традиційної наукової термінології, таке ототожнення вже сприймається як недостатньо виправдане. Термін “край”, який є базовим в історичному краєзнавстві, нині сприймається як досить розмите й у змістовому розумінні неусталене поняття.

Що ж стосується поняття “історичний регіон”, то воно останнім часом стало підкріплюватися достатньо чіткими логічно-змістовими підставами. За визначенням В.В.Верменич, історичний регіон – це історично сформований ареал, більш-менш однорідний за економіко-географічними умовами, суспільно-політичними уподобаннями населення, національно-культурною аурою. Як правило, регіон характеризується певною спільністю територіальних інтересів, домінуванням історично сформованих тут мовних і релігійних орієнтацій громадян і навіть специфічною регіональною самосвідомістю. На ґрунті регіональної ідентичності часто виникає тип свідомості, якому притаманний своєрідний “регіональний патріотизм” [24, с.8]. Таке визначення історичного регіону дозволяє відокремити історичну регіоналістику від історичного краєзнавства, яке насправді виступає лише як підрозділ регіоналістики. Якщо особливостями краєзнавства можна назвати його мультижанровість, схильність до мікросюжетів, тісний зв'язок з аматорством і орієнтацію на виховну роботу, то історична регіоналістика залишає за собою сферу поглиблених наукових досліджень цілком окреслених, територіально визначених історичних регіонів, їх впливу на розвиток інших територій і країни в цілому, розробку критеріїв регіонального поділу, напрямів регіональної політики тощо.

Розробка критеріїв регіонального поділу – необхідна передумова вивчення регіону. Цілком очевидно, що коли мова йде про географічні межі історичного регіону, то об'єднавчі фактори слід шукати в соціально-економічній і соціокультурній спільності минулих поколінь, життя яких відбувалося в його межах, у специфіці територіального становища цих регіонів у системі їх відносин із сусідніми регіонами і порубіжними країнами протягом досить тривалого історичного періоду. Адже регіональні фактори відносяться до довготривалих “персонажів” історичного процесу, а в умовах України – чи не найстаріших і чи не найактивніших його “дійових осіб”.

Не вдаючись у деталі технології визначення у складі України історичних регіонів, зазначимо, що у сучасній історіографії немає усталеної точки зору щодо їх географічної конфігурації і, відповідно, кількості. Це цілком зрозуміло. Для кожної історичної епохи їх кількість і конфігурація свої. Стосовно XIX–XX ст. в Україні виділяють п'ять *великих* історичних регіонів: Правобережжя, Лівобережжя, Слобожанщина, Західна Україна, Південна Україна.

До Південної України, як *великого* історичного регіону, відносяться землі, які до 1917 р. входили до складу Катеринославської, Херсонської і Таврійської губерній. Але як територія, що характеризується певною єдністю історичної долі, тобто як більш-менш цілісний історичний регіон України, Південь може сприйматися лише до початку 80-х років XIX ст. Що ж стосується XX століття, то в цей період він вже постає як достатньо сегментована територія. В межах цього *великого* регіону (або, регіону *вищого* рівня) яскравою специфікою виділяються чотири території, які сприймаються як *регіони другого* рівня – Донецький басейн, Крим, Степовий Південний Схід (територія, що тяжіє до портових міст Одеси, Миколаєва, Херсона і простягається від Дніпра до Дунаю); Надпорожжя і Запорожжя (охоплює колишню територію Запорозьких Вольностей (без Донбасу) і Азовського козачого війська – тепер це Дніпровський промисловий регіон). Подібне можна сказати і про інші історичні регіони України – у їх межах також виділяються регіони нижчого (другого) рівня.

Зазначені регіони України у тій чи іншій формі вже були предметом історичного аналізу. Але Південь залишається з ряду причин найменш вивченим, а його роль в історії України, особливо в історії XX ст., взагалі не одержала збалансованої оцінки. Винятком можуть бути хіба що Донбас і Одеса, які вже були об'єктом комплексного

аналізу дослідників не лише в Україні, а й за її межами [47; 81; 82; 83; 84]. Але ці винятки не змінюють суті справи. Незважаючи на те, що в останнє десятиліття захищено десятки дисертацій і опубліковано сотні статей і монографій з південноукраїнської проблематики, цей регіон залишається значно менше вивченим, ніж, наприклад, Галичина, Слобожанщина чи колишня Гетьманщина. Особливо гостро відчувається брак історичних узагальнень. Мозаїка локальних процесів і подій, описаних у конкретно-історичних дослідженнях, ніяк не складається в достатньо чітку, цілісну картину. Дуже часто автори, розкриваючи обрану тему, взагалі ігнорують її регіональний контекст і прагнуть зразу ж піднятися на рівень загальноукраїнських, а то і загальноросійських узагальнень. Очевидно, при цьому втрачається важлива і цінна інформація і про саме аналізоване явище, і про регіон в цілому, його місце і роль в Україні і Російській імперії в цілому. Саме тому у даній статті увага зосереджується на Півдні, який розглядається як окремий історичний регіон України.

Хронологічно стаття охоплює переддень Першої світової війни. Цей історичний рубіж став об'єктом аналізу не випадково. Війна стала своєрідним водорозділом між двома великими епохами у світовій історії. У Першій світовій війні і революції, що спалахнула у її ході, південноукраїнський регіон зазнав значних змін і, в свою чергу, справив помітний вплив на загальноукраїнські та загальноросійські процеси і події. Немає сумніву, що вести мову про ці зміни і впливи не можна, не маючи уявлення про специфіку регіону і його стан напередодні війни.

У запропонованій статті не ставиться за мету зробити вичерпні наукові узагальнення щодо передвоєнної історії південноукраїнського регіону. Огляд головних подій, що відбувалися на теренах регіону в цей історичний відрізок часу, підпорядковується завданню проаналізувати процес етносоціальної, економічної і політичної інтеграції Півдня до складу Великої України і визначити її вплив на загальноукраїнські і загальноімперські процеси.

Зосередивши свою увагу на Півдні, автор певний того, що кожний історичний регіон України вирізняється яскравими особливостями, які у комплексі створюють її неповторний образ – єдиної у своїй різноманітності. Південна Україна серед цих регіонів виділяється, перш за все, своїми природно-кліматичними умовами. Це степова зона, специфіка якої справила значний вплив на історичні процеси на її території. Історик зобов'язаний враховувати цей вплив. Південний регіон найбільший за площею (становить понад 40% сучасної України) і надзвичайно вдало географічно розташований. Він є природним мостом між країнами Європи, з одного боку, і Кавказом та Центральноазіатськими державами, з іншого. Завдяки йому Україна має зручний вихід до Азовського, Чорного, а через них до Середземного моря і країн його басейну. Коли говорять, що Україна розташована “між Сходом і Заходом”, то значною мірою мають на увазі саме її південний регіон. Південь України характеризується унікальними економічними можливостями. Він багатий на мінеральні ресурси. На його території зосереджені величезний промисловий потенціал і паливно-енергетичні потужності; родючі чорноземи і зручні угіддя дозволяють розвивати потужний аграрно-промисловий комплекс. Абсолютну більшість населення регіону становлять українці, але Південь відрізняється від інших регіонів своєю мультинаціональністю. За абсолютної більшості серед віруючих православних християн південноукраїнський регіон виразно багатоконфесійний.

Південна Україна чи Новоросія?

Південний регіон – один з наймолодших за тривалістю перебування у складі української етнічної території. У свій час він був під сильним впливом Київської Русі, але в X–XIII ст. попав під контроль тюркських племен і татаро-монголів. Потім Велике князівство Литовське на короткий час закріпило ці землі за собою, що сприяло відновленню тут українського населення. Після захоплення Північного Причорномор'я Османською імперією, васалом якої стало Кримське ханство, українське населення стало витіснятися з цього регіону в лісостепові і лісові райони, хоча, очевидно, повного

його відходу із степової зони не відбулося. Сліди християнської (у тому числі, звичайно, і української) присутності в Нижньому Подніпров'ї археологи виявляють і після монголо-татарської навали, у XIII–XIV ст.

Із виникненням козацтва українська присутність на Півдні знову різко посилилась. Козацька доба в історії регіону продовжувалася до кінця XVIII ст. За цей час українське козацтво закріпило за степовим Півднем стійку репутацію регіону свободи. Степ був заповнений людьми, що порвали зі звичним способом життя тодішнього суспільства. У кожного для втечі на Південь були свої причини. Але варто згадати умови, в яких жило населення найближчих до Півдня України держав – Речі Посполитої, Московії, Туреччини і Криму, щоб впевнитися, що до втеч спонукали, головним чином, соціально-економічні причини. Переселення на Південь для більшості означало надію на звільнення від жорстокої експлуатації і напіврабського існування, надію на вільне, незалежне і заможне життя.

Оселення у Степу означало перехід до зовсім іншого способу життя. Відповідальність за нього тепер повністю лежала на самих втікачах, які перетворювалися у цілком вільних, за влучним висловлювом Наталії Яковенко, “нічийїх людей на нічийїй землі”. Від кожного з них, а не від їх панів, держави, общини чи сімейного оточення тепер залежала їх доля. Та безмежні південні степи не лише відкривали широкі можливості – вони приховували в собі і велику небезпеку. Тому тут залишався лише той, хто був готовий до складного, небезпечного, наповненого постійним балансуванням між життям і смертю, існування. Степ формувал новий тип особистості і новий тип взаємин, новий соціум – зовсім несхожий на замкнуте, розділене щільними становими перегородками суспільство середньовічної Європи. Козацька республіка – Запорозька Січ – була державною формою цього суспільства. Тут не було кріпацтва і формувалися нові, незвичні для тодішньої Польщі і Росії, але привабливі для її закріпачених селян виробничі відносини. Ця територія – Вольності Війська Запорозького – була своєрідною “зоною свободи” і притягувала до себе незадоволених і здатних на протест. Для Російської імперії Запорозька Січ була чужорідним тілом: у ній уряд вбачав постійне вогнище соціального протесту і прагнення створити цілком незалежну державу.

Не випадково після завершення російсько-турецької війни 1768-1774 рр. Запорозька Січ була негайно ліквідована, а південноукраїнський регіон був остаточно включений до складу Російської імперії. Тепер перед режимом постало завдання інтегрувати його в адміністративну структуру, соціально-економічний і політичний організм імперії. Здавалося, що умови для цього найсприятливіші, що тут можна проводити будь-які експерименти, “писати з чистого листа” і досягати заданих результатів.

Наміри уряду щодо південного регіону вперше були продемонстровані у 1764 р., коли було прийняте рішення про утворення на півдні Новоросійської губернії. Відтоді на регіон стала поширюватися нова назва – Новоросія (Нова Росія, Новоросійський край). Новоросійська губернія з деякими істотними територіальними змінами (у 1775 р. з неї виділилася Азовська губернія) проіснувала до 1783 р., коли увійшла до складу Катеринославського намісництва. Після смерті Катерини II Павло I відтворив Новоросійську губернію, а місто Катеринослав перейменував у Новоросійськ. Новостворена Новоросійська губернія проіснувала до 1802 р., коли вся територія Південної України була поділена на три губернії – Катеринославську, Таврійську і Миколаївську (остання у 1803 р. була перейменована у Херсонську). Пізніше Новоросія знову з'явилася на карті України, але вже у назві генерал-губернаторства, що об'єднувало три південні губернії.

Не викликає сумніву, що прагнення закріпити за українським Півднем назву Новоросії не було випадковим. З цим регіоном уряд пов'язував великі надії. По-перше, його планувалося перетворити на зразкову у всіх відношеннях частину імперії, яка б вигідно відрізнялася і від Малоросії, і від Великої Росії. Здавалося, для цього є сприятливі передумови, зокрема величезні земельні ресурси – головна на той час цінність, яка

особливо приваблювала російське дворянство. Воно масово посунуло з похмурого Петербурга в сонячний Степ. По-друге, територіальні здобутки у Північному Причорномор'ї кардинально змінили політичну карту Російської імперії, відкривши перед нею заманливі перспективи на Балканах і в Середземномор'ї, де вплив Туреччини помітно слабшав. На Півдні планувалося побудувати третю столицю імперії (на її роль готувалося місто Катеринослав), що, серед іншого, повинно було продемонструвати особливу важливість південного вектора зовнішньої політики Росії. Катерина II та її придворні всерйоз планували утворення на руїнах Османської імперії новогрецької держави із столицею у Константинополі. Це був "грецький проект" – модернізована російська теорія III Риму. Під час тріумфальної подорожі Катерини II до Криму у Херсоні спорудили браму із написом: "Шлях на Царгород". На роль імператора відновленої Візантії готувався внук Катерини великий князь Костянтин, якого виховували в традиціях візантійського еллінізму. Південь України у "грецькому проекті" перетворювався на плацдарм для подальшої експансії Російської імперії на Південь.

Оскільки український Південь виявився надзвичайно цінним трофеєм, Росія відмовилася від половинчастих формул стосовно його жителів і заявила про своє виключне право на все, що нею було захоплено у Північному Причорномор'ї. Дмитро Багалій, який ретельно вивчав заселення Півдня, зазначив, що це було зроблено для того, "щоб знищити навіть пам'ять про те, що це була раніше суто українська територія" [21, с.64]. І слід додати, що цього, значною мірою, було досягнуто. "Штучна назва "Новоросія" поширилася на всю Україну, і цю аберацію – ніби країна "Запорозьких Вольностей" є Росією, а не Україною – твердо засвоїли і сучасники, і нащадки, і адміністрація, і історики...", – писала Н.Полонська-Василенко [63, с.276].

Справді, нова назва була засвоєна. Але чи була досягнута кінцева мета цього нововведення? Якщо розглядати політику імперії на Півдні, як спробу перетворити регіон в органічну частину Росії (іншими словами, реалізувати "Проект "Новоросія"), то вже на початку ХХ ст. можна було констатувати, що цей намір провалився. Адже не було вирішене найважливіше завдання, яке справді могло перетворити Південь України в Новоросію – не був сформований прийнятний для імперії етнічний склад населення регіону. Здавалося, що для цього були досить сприятливі передумови. Постійних жителів на Півдні було порівняно мало. За орієнтовними підрахунками, на час ліквідації Запорізької Січі у 1775 р. на запорозьких землях було близько 100 тис. осіб чоловічого населення. Але потім регіон став швидко залюднюватися. Загальна чисельність населення Півдня станом на 1796 р. становила вже близько 1 млн чол. Причому, виявилося, що український характер регіону не змінюється. Українці становили понад 70% його населення [73, с.241-243].

Протягом ХІХ ст. внаслідок природного приросту і масових міграцій (головним чином, з Правобережної, Лівобережної України і Росії), а також переселення з-за кордону колоністів населення Південної України продовжувало швидко зростати. За даними Всеросійського перепису 1897 р., у Катеринославській, Херсонській і Таврійській губерніях було 6295,1 тис. жителів [22, с.62-64].

Результати перепису 1897 р. спеціалісти використовують як основу для визначення, з урахуванням природного приросту, чисельності населення України і його національного складу у наступні роки, у тому числі на 1914 р. У таблиці 1, складеній на підставі підрахунків українського географа Степана Рудницького, представлені дані про кількість жителів і співвідношення етнічних груп Півдня України напередодні Першої світової війни.

Таблиця 1. Етнічний склад населення Півдня України станом на 1914 р. [69, с.264-265]

Етноси	Губернії Півдня України	Разом по
--------	-------------------------	----------

	<i>Катеринославська</i>		<i>Херсонська</i>		<i>Таврійська</i>		<i>Півдню</i>	
	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%	тис. чол.	%
Українці	2381	68,9	2003	53,5	869	42,2	5253	56,7
Росіяни	594	17,2	790	21,1	574	27,9	1958	21,2
Євреї	162	4,7	442	11,8	78	3,8	682	7,4
Німці	131	3,8	169	4,5	111	5,4	411	4,4
Греки	72	2,1	11	0,3	27	1,3	110	3,5
Татари і турки	41	1,2	4	0,1	284	13,8	329	1,2
Болгари	–	–	34	0,9	6	0,3	40	0,4
Молдава ни	14	0,4	202	5,4	4	0,2	220	2,4
Поляки	21	0,6	41	1,1	14	0,7	76	0,8
Інші	40	1,1	49	1,3	92	4,4	181	2,0
Всього	3456	100,0	3745	100,0	2059	100,0	9260	100,0

Дані таблиці 1 свідчать, що українці залишалися найчисленнішою етнічною групою багатонаціонального за складом населення Півдня (56,7%), причому, у Катеринославській, Херсонській і у материкових повітах Таврійської губернії вони становили абсолютну більшість населення. Другою за чисельністю групою були росіяни (21,2%); далі йшли євреї, німці, греки, молдавани, татари і турки, поляки, болгари та ін.

Але, перенісши на 1914 р. співвідношення між різними етнічними групами, яке зафіксував перепис 1897 р., Рудницький зазначає, що така операція не зовсім коректна. Вона, на його переконання, дає *minimum minimorum* для українців. Російські чиновники вважали своїм обов'язком зробити кількість корінних росіян на українських землях якнайбільшою. І робили це, звичайно, за рахунок українського населення. В результаті, виявилось недоврахування українців і перебільшення кількості росіян. Це, по-перше. По-друге, природний приріст українців перевищував відповідні показники інших національностей, що жили поряд з ними, що приводило до збільшення їх частки в загальній масі населення. По-третє, населення південних губерній і після перепису 1897 р. продовжувало зростати за рахунок переселенців, у складі яких українці переважали як відносно, так і абсолютно. Все це, звичайно, істотно вплинуло на кількісне співвідношення між різними національними групами в населенні. Рудницький вважає, що насправді кількість українців в Катеринославській губернії становила щонайменше 80%, у Херсонській і Таврійській – до 65% при відповідному зменшенні росіян [69, с.263,264-265]. Таким чином, ніяких змін, які б поставили під сумнів кількісне домінування українців на Півдні після ліквідації Запорізької Січі, не трапилося. Регіон залишався багатонаціональним, а українці у ньому, як і раніше, абсолютно переважали. На жаль, сучасні історики не звертають увагу на ці коментарі українського географа і сприймають дані про національний склад українських губерній станом на 1897 р. і відповідні підрахунки, використані на їх основі, як цілком достовірні.

Таким чином, в етнічному відношенні Південь напередодні Першої світової війни, як і наприкінці XVIII ст., залишався українським регіоном. І це була найбільша невдача імперії в реалізації “Проекту “Новоросія””.

Закріплення домінування українського етносу в південноукраїнському регіоні було унікальним явищем тогочасної європейської історії. Історик Роман Шпорлюк оцінив ці зміни у становищі українського народу як революційні. “Територіальні здобутки Росії у районі Чорного моря XVIII ст. революціонізували політичну й історичну географію України... Згадані політичні рішення створили передумови для великих міграційних процесів, а ці процеси, своєю чергою, витворили нову українську етнічну територію, яка не мала прецеденту в усій попередній історії українського

етносу. Цілком серйозно можна говорити про виникнення нової України, істотно відмінної від історичної території українського поселення і від усіх державно-адміністративних структур, у яких українці жили у минулому. Важко знайти у Європі щось подібне до того, як українці змінили своє населення після 1750 р.” [79, с.162]. Це був справді безпрецедентний в тодішній Європі випадок, коли народ, що не мав власної держави, шляхом мирної землеробської колонізації за порівняно короткий історичний період так кардинально розширив свою територіальну основу, відкривши тим самим перед собою цілком нові перспективи. Нагадаємо, що вслід за Північним Причорномор’ям українці заселили також Кубань і ряд інших територій на Північному Кавказі.

Характерно, що при цьому на Півдні не зникли традиції запорозької вольниці. Адже частина місцевого населення, особливо в межах колишніх Запорозьких Вольностей і Азовського козачого війська, були прямими нащадками запорожців, а переселенці, спостерігаючи за ними, швидко проймалися духом вільнолюбства. І після ліквідації Запорізької Січі Південь у народній пам’яті залишався “степом широким, краєм веселим”, де кожен зможе знайти волю і захист. Його репутація як регіону свободи, краю необмежених можливостей не зникала. Саме через призму цієї репутації сприймався Південь у свідомості переселенців, які масами осідали на його теренах, і місцевих жителів. Наприкінці XIX – на початку XX ст. реальні підстави для збереження за Півднем репутації регіону свободи зникали: вільних земель тут вже не було – все було захоплене, переписане і закріплене. Однак феномен “вільного Степу”, за яким проглядалася романтика минулого, виявився наскільки живучим, що пережив саме козацтво і, по суті, перетворився у самостійний фактор історичного процесу. Сформувався історичний міф, у полоні якого опинилися не лише прямі нащадки запорожців, але й багато з тих, чиї предки до Запорожжя, козацтва і навіть України не мали ніякого відношення. Це був фантом, який постійно відтворювався самою історією і був непідвладний урядовому контролю. Всі, хто з’являвся на Півдні, так чи інакше опинялися під його впливом. Американський дослідник Альберт Гіршман з приводу міфу про американський Захід писав: “Сам міф мав величезне значення, бо давав кожному модель вирішення проблеми”. Інший американський історик Гіроакі Куромія, досліджуючи Донбас, вважав цілком правомірним поширити цю оцінку міфу на український Південь. Справді, козацький міф “давав кожному модель вирішення проблеми”. Це не залишалося поза увагою уряду. “Міфологія (і образ) вільного степу вплинули й на політику”, – зазначав з приводу південноукраїнського регіону XIX-XX ст. Куромія. Як колись запорозькі козаки, так і жителі Півдня початку XIX – XX ст. здавалися уряду імперії “непокірними борцями за свободу і незалежність” [47, с.68]. Це була ще одна стратегічна поразка імперії в її спробах інтегрувати Південь України в російський соціально-політичний організм.

Але ці свої стратегічні поразки імперія, здається, так до кінця і не усвідомила до 1917 р.

Серед усього іншого, це пояснюється принциповим невизнанням російським суспільством факту існування українського народу як окремої етнічної спільноти. Південна Україна сприймалася як частина Російської держави не лише в історичному розумінні (“Юг – ісконно русские землі”) чи суто правовому (як визнана у міжнародно-правових актах частина імперії), а навіть як частина етнічної Росії. Для імперії було принципово важливим вважати українців Півдня росіянами. В багатонаціональному південноукраїнському регіоні це радикально змінювало на їх користь етнічний баланс. У пригоді стала теорія триєдиного російського народу, який включав до свого складу великоросів, малоросів і білорусів. Ця універсальна формула (важко сказати, чого у ній було більше – відвертого обману чи щирого самообману) відкривала широкі можливості для фальсифікації історії Південної України. Відомий російський історик Ф.Устрялов у 1832 р. у передмові до перекладу твору Г. де Боплана “Описание Украины” стверджував: “Україна була відторгнута від Росії Литвою та разом з останньою дісталась в XIV ст. Польщі. Козацтво утворилося з “незадоволених польським

волододорюванням росіян” [23, с.VI-VII]. Правда, російські історики визнавали, що українці і росіяни в ході історичного розвитку все-таки набули деяких відмінних рис, “зденационалізувалися” під впливом Литви і Польщі. Але з цього факту робився висновок про необхідність ліквідації цих відмінностей, а не визнання українців окремим народом.

Для успішної реалізації “Проекту “Новоросія” було вкрай необхідно, щоб ідея “триєдиного народу” й необхідності асиміляції українців була сприйнята самими українцями, зокрема, їх інтелектуальною елітою. Однак цього не трапилося. Представники українського визвольного руху з самого початку стали на позицію належності Північного Причорномор’я Україні і його майбутнє пов’язували з майбутнім Великої України. Так, у начерках конституції республіки, вилучених при обшуку у члена Кирило-Мефодіїського товариства Г.В.Андрузького (березень 1850 р.), у майбутній слов’янській федеративній державі (“державі штатів”) першим штатом називалася “Україна з Чорномор’ям, Галичиною і Кримом” [21, с.570].

Цю лінію продовжив і розвинув Михайло Драгоманов. Він посилався на факти історії і, зокрема, на той неспростовний факт, що більшість населення Півдня України становлять українці. Це дало йому підставу визначати територію України в її етнографічних межах. У “Передньому слові до Громади”, розрахованому на широкий загал, М.Драгоманов констатує: “Українська земля – там, де живуть такі самі мужики, як на колишній козацькій Україні по Дніпру”. Виходячи з цього, він без будь-яких застережень включає Південну Україну до складу Великої України: [34, с.226-227]. У “Листах на Наддніпрянську Україну” М.Драгоманов підкреслює, що “без північних берегів Чорного моря Україна неможлива як культурний край; ми мали ті береги в часи уличів, тиверців і Тмутараканської Русі; ми відбили вп’ять частину їх перед нападом турків у XV ст. і мусили так чи сяк узяти їх потім” [33, с.67]. Іван Лисяк-Рудницький не випадково називав Драгоманова “першим політичним публіцистом і ідеологом, який своїм зором дійсно охоплював цілісність українських земель від Кубанщини до Закарпаття” [48, с.361].

Володимир Антонович у своїх працях також неодноразово торкався проблеми Південної України. Він стояв на позиції права України “на новоросійські землі, так як саме українське населення колонізувало ці території”. У праці “Про козацькі часи на Україні” він так окреслює Запорожжя як спадкову українську територію: “Вони займали територію між Бугом та системою Дону (переводячи на сучасний поділ, це було 3/4 Херсонської, вся Катеринославська і частина Таврійської губернії). ...Ці землі “запорожці уважали за свою власність” [18, с.196,200]. Найголовнішим аргументом В.Антоновича щодо права українців на новоросійські землі є той, що саме вони їх колонізували. Так, він підкреслює, що “за 10 літ свого гетьманування Калнишевському вдалося заселити кількасот сіл”. Він зазначає, що всі поселенці були під протекторатом Запорожжя, а поселення носило сліди культурної колонізації: “Коли заведено в Росії земство, то його статистичні дослідження показали, що на Катеринославщині за часів Запоріжжя шкіль було втричі більше...” [18, с.200]. Наведених аргументів В.Антоновичу цілком достатньо, щоб вважати Південь складовою частиною України.

Михайло Грушевський в основу своїх доказів про український характер Півдня також кладе дані про національний склад населення регіону. В роботах він підкреслює, що запорозькі землі при останньому кошовому отамані Запорозької Січі П.Калнишевському інтенсивно заселялися землеробським, переважно українським, населенням і перестали бути пустельними. В “Ілюстрованій історії України” він зазначає, що точка зору, згідно з якою “в руках запорожців чорноморські простори лежать диким, незайманим степом, який ніколи не приносить користі”, не має ніяких підстав [20, с.475]. Отже, на правах колонізації ці землі, на переконання М.Грушевського, належали запорожцям, а відтак – Україні.

Ця ідея стала домінуючою серед українських істориків ще до падіння царизму. Відомий історик-популяризатор Михайло Аркас у своїй “Історії України-Руси” наголошував на суто українському характері Південної України. В “Огляді

географічному” він окреслює географічні межі розселення українців: “Земля, де він живе (український народ – Авт.), простягається широким простором від річки Донця на Сході – до Карпатських гір і Угорського низу на Заході, від р. Прип’ять та р. Десни на Півночі – до дунайських гір і Чорного моря на Півдні” [19, с.1].

Особлива заслуга у вивченні Південної України як регіону Великої України належить Наталії Полонській-Василенко. Ще у молоді роки вона зацікавилася історією південноукраїнського регіону. Вже з початку 1910-х років Полонська-Василенко мала погляди щодо Південної України, що не вписувалися в рамки офіційної російської історіографії. За консультацією молода дослідниця звернулася до Довнар-Запольського, але той порадив їй одержати інформацію від катеринославських спеціалістів у цій справі Дмитра Яворницького і Василя Біднова. У 1914 р. дослідниця вирушила до Катеринослава, щоб вивчити у Яворницького, як вона писала пізніше, “незрозуміле питання”, яке виникло у неї під час студіювання теми про Новоросію: “Я ніяк не могла зрозуміти, чому вона, країна, де було Запоріжжя, не вважається за Україну?” [10, с.44]. Спогади Полонської-Василенко свідчать, що Д.Яворницький не дав вичерпної відповіді на її запитання. Зате велику роль у формуванні наукових інтересів дослідниці відіграв Василь Біднов, який мав великий досвід вивчення Південної України, виявляв і публікував цінні документи з її історії. В результаті довготривалих бесід з ним, писала Полонська-Василенко, “в мене вже тоді сформувалося моє розуміння історії Південної України, яке не раз після того я висловлювала в працях; що Південна Україна була й залишалася Україною, частиною Великої України” [10, с.48]. Але реалізувати це розуміння їй вдалося через багато років, в еміграції.

Українські політичні партії, які стали складатися на рубежі XIX-XX ст., взяли на озброєння досягнення української історіографії. Для них стало аксіомою, що територіальні кордони України визначаються ареалом розселення українського народу, а Південь є такою ж її складовою частиною, як, скажімо, Галичина чи Слобожанщина. Микола Міхновський в “Самостійній Україні”, яка розповсюджувалася як брошура першої на Наддніпрянщині національної партії – Революційної української (РУП), висунув гасло “Одна, єдина, нероздільна, вільна Україна, самостійна Україна від Карпат аж по Кавказ” [17, с.70]. У програмі Української народної партії (УНП), прийнятій у 1905 р., це гасло набуває конкретних обрисів: “Самостійна Республіка Україна будучини мусить бути спілкою вільних і самоуправних українських земель, що різняться умовами життя: Слобожанщина, Правобережна Україна, Запоріжжя, Кубань, Чорномор’я, Полісся, Галичина і т.д.” [17, с.75]. На другому з’їзді РУП (грудень 1905 р.), на якому була утворена Українська соціал-демократична робітничая партія (УСДРП), було оголошено, що з’їзд Україну “визнає лише в межах етнографічних” [16, с.154].

Перелік подібних прикладів можна продовжити. Але важлива не їх кількість і навіть не їх авторство. Важливо, що ідея, згідно з якою Північне Причорномор’я є частиною України, найглибше відбивала логіку історичного процесу. Це підтвердили події революції 1917 р., у ході яких процес українського державотворення охопив південний регіон, який став частиною Української Народної Республіки, Української Держави Скоропадського, і, врешті-решт, був включений до складу УРСР, а в 1991 р. став частиною незалежної Української держави.

Цей короткий екскурс у дискусію щодо південноукраїнського регіону характеризує його як зону особливих історіографічних зацікавлень, за якими чітко простежуються політичні інтереси. Про ці інтереси доводиться весь час згадувати, аналізуючи *особливості* становища південноукраїнського регіону напередодні Першої світової війни, *специфіку* його соціально-економічного і етно-соціального розвитку у *порівнянні з іншими регіонами України*.

Специфіка аграрного устрою регіону

В одному важливому аспекті “Проект “Новоросія” був реалізованим. Південь України став для всієї імперії зразковим сільськогосподарським регіоном. Спеціальним законом від 1785 р. Катерина II оголосила, що Південь не знатиме кріпацтва. І хоча у

1796 р. Павлом І кріпосне право на Півдні України все-таки було запроваджене, воно не встигло пустити тут глибоких коренів. У результаті, стартові можливості Півдня після селянської реформи 1861 р. виявилися кращими, ніж будь-якого іншого регіону Наддніпрянської України.

Великою перевагою Півдня стало те, що тут переважало приватне землеволодіння. Надільні землі на початку ХХ ст. становили в регіоні 40%, а казенні – до 9% загальної площі землеволодіння. Приватних земель у південноукраїнських губерніях було більше, ніж будь-де в Україні [4, с.39]. Надільне землеволодіння, в свою чергу, ділилося на общинне і подвірне. Община існувала в українських і російських селах, але на початок ХХ ст. вона, значною мірою, “змертвіла” і перестала виконувати свої традиційні функції. Господарства колишніх колоністів були організовані на принципі подвірного землеволодіння. Колоністам на початку ХХ ст. належало 24,5% надільної землі [14, с.211].

У приватному землеволодінні Півдня переважало дворянське, але його питома вага швидко зменшувалася. Протягом 50 років після реформи 1861 р. дворяни Півдня втратили більше половини своїх земель. У результаті, питома вага дворянських земель у загальному землеволодінні регіону була напередодні Першої світової війни найнижчою в Україні. Але, незважаючи на це, південноукраїнський регіон продовжував залишатися районом латифундійного дворянського землеволодіння. На початку ХХ ст. на Півдні все ще зберігалися найбільші в Україні землеволодіння: поміщикам Фальц-Фейнам, наприклад, належало близько 100 тис. дес. землі, великому князю Михайлу Миколайовичу – 76 тис. дес., П.Струкову – 73 тис., Ю.Попову – 61 тис., графам Канкрінам – 59 тис. дес.

Зменшення дворянського землеволодіння супроводжувалося збільшенням землеволодіння інших станів. Поміщицькі землі переходили до селян, купців, міщан та ін. на правах приватної власності.

Таким чином, аграрний устрій на Півдні набув своєрідних рис. Значно зміцнили свої економічні позиції заможні селяни, особливо колишні колоністи. Заможних селян на Півдні було більше, ніж у інших регіонах України. Станом на 1917 р. 9 і більше десятин землі мали 37,5% від загальної кількості селянських господарств. Але немало було тут і безземельних. 19,1 % усіх селянських господарств регіону у 1917 р. не мали посівної площі, у той час у цілому по Україні таких господарств було 16,9 % [3, с.ХХІ]. Тому на Півдні було достатньо невдоволення і підстав для аграрної революції. До того ж конфлікт в аграрній сфері мав високу ймовірність перерости в національний. Адже селянські низи регіону були переважно українськими, тоді як аграрна верхівка – поміщики і колишні колоністи – належали до інших національних груп.

У складі колоністів були німці, молдавани, болгар, євреї та ін. Німецькі колоністи були найбільшою серед колоністів і третьою за чисельністю етнічною групою регіону. У другій половині ХІХ ст. таке співвідношення стало вагомим соціально-економічним фактором. Ця етнічна група у свій час користувалася найбільшими серед колоністів привілеями, які досить ефективно використовувала для зміцнення свого економічного становища. Загальна чисельність німецького населення напередодні Першої світової війни становила 430 тис. чол. Німецькі колонії були зразковими у багатьох напрямках: у застосуванні сільськогосподарських машин, розведенні високопродуктивної худоби, культурі землеробства у цілому. Німецькі села були багатшими і впорядкованішими, ніж будь-які інші села в регіоні. Саме серед колишніх німецьких колоністів було особливо багато покупців поміщицької землі.

Сучасники констатували надзвичайно великий контраст між різними селами Півдня. Відомий діяч українського руху Сергій Шелухін, який довго жив в Одесі і добре знав становище південноукраїнського селянства, писав: “Ось селище – все з якимись напіврозваленими землянками, що по просту звуться там гадючниками. Ні кола, ні двора! Ніякісінької рослини, посадженої людською рукою: ні городика, ні квітки! Тут же біля “гадючника” і смітник. У доброго полтавського хазяїна свининець кращий і охайніший... Іноді у вікнах шибки не всі, а замість скла – бумага... Такі землянки

розкидані звичайно в великій безладді... Тут оттак живуть з дідів-прадідів міщани-десятинщики... (Міщани-десятинщики – переселенці, які, щоб уникнути закріпачення, у свій час записалися у міщани і користувалися землею за десятю частину врожаю і прибутку від господарства. – Авт.). І такої голоти на Херсонщині звише 200000...

Проїхали трохи далі – бачите тих же українців, але село вже з вулицями й дворами Присадкуваті й невеличкі хати, хоч і землянки (через брак лісу та очерету) або мазанки (де є очерет), а то й кам'яні (де є м'який камінь), а все ж височенькі, з верхами, чепурні, опоряджені по-хазяйськи. Бо свої! ...В порівнянні з “гадючниками” тут просто рай...

Їдете далі. Який се город? Отдаля ви бачите велику будівлю з височенним шпилем – то кірха або костюл. Улиці широченні, обсажені деревом; покрівлі з черепиць різних кольорів виблискують на сонці, наче намащені. Ось і двохповерхові будинки, і скількох величезних будівель з верхами од парових машин...В кожному дворі великий дім на фундаменті. В домі кухня і 2-3 кімнати, за кухнею під тим же дахом сараї, конюшні і т. і. В дворі – сила худоби ..., машини. Се – німецька колонія. Німців-колоністів на Херсонщині звише 13000 душ” [59, с.18-21].

Економічні і природно-кліматичні особливості Півдня зробили його головним в Російській імперії регіоном виробництва хліба (як селянського, так і поміщицького) на експорт. На вивіз йшла половина, близько 3,2 млн т, зібраного хліба. Південноукраїнська присутність на хлібних ринках Європи серйозно впливала на ринкову кон'юнктуру. Як тільки приходили повідомлення про рясні травневі дощі на Півдні України, які віщували високий урожай, на європейських хлібних біржах різко посилювалася ділова активність і падали ціни.

Специфіка аграрних відносин Півдня сприяла поширенню тут хутірної форми господарювання (станом на 1905 р. тут було 43 тис. хуторів). Це зробило регіон експериментальним полем для підготовки Столипінської реформи. Вказана обставина залишилася поза увагою численних дослідників реформи. Чи не першим звернув на неї увагу запорізький історик Олег Приймак. А суть її полягає в тому, що ще в 70-ті роки XIX ст. Дмитро Столипін, двоюрідний дядько Аркадія Столипіна, у своєму маєтку в с. Мордвинівці Бердянського повіту став на практиці реалізовувати власний проект заміни общини хутірською системою господарювання. За зразок Д.А.Столипін узяв господарства місцевих німців, колонії яких були розташовані поблизу на берегах р. Молочні Води. Рішення про заснування восьми хуторів було прийняте в червні 1874 р. Кожен хутір складався із побудованих з цегли хати та господарських споруд, а також 60 десятин орної землі. Хутори були здані в оренду місцевим селянам. За умовами угоди орендарі сплачували по 2,1 рубля за десятину. Вже у 1877 р. чистий прибуток хуторянина-орендаря складав близько 450 рублів. На ті часи це була досить значна сума. Врожаї хуторян були вищими, ніж у сусідніх мордвинівських селян-общинників, у 2,5 рази. У березні 1882 р. Д.А.Столипін подав на розгляд Московського Імператорського товариства сільського господарства, де очолював хутірну комісію, проект аграрної реформи, який враховував досвід будівництва хуторів у Мордвинівці [64, с.66-68].

Але тоді час для реформ ще не настав. Запропоновані Д.Столипіним принципи аграрної реформи були використані його відомим родичем П.Столипіним лише після революції 1905 р. Орендні хутори Д.Столипіна стали прототипами ділянкових господарств, які спродувалися Селянським поземельним банком на Півдні України протягом 1906–1917 рр. Загальна кількість хуторів та відрубів у регіоні за цей час збільшилася у 8 разів. Їх площі напередодні революції займали четверту частину селянського або сьому частину загального землеволодіння в регіоні. Південь України входив до групи трьох регіонів Російської імперії (плюс Лівобережна Україна і Середнє Поволжя), де кількісні показники реформаційних змін на селі були у 1,5–2,0 рази вищими середніх. Але на відміну від губерній Лівобережжя та Поволжя, де значна частина ділянкових господарств була створена на банківських і казенних землях, Південь України став регіоном інтенсивного внутрішньонадільного упорядкування. Майже 90% хуторів та відрубів виникали на общинних землях [64, с.164-168].

Внаслідок Столипінської аграрної реформи південноукраїнський регіон помітно модернізувався, зміцнів економічно і став регіоном найрозвинутішого в Україні сільського господарства. Використання сільськогосподарських машин у поміщицьких і селянських господарствах тут було звичайною справою. Не випадково саме південноукраїнський регіон став, по суті, єдиним центром сільськогосподарського машинобудування в Україні. Розвиток цієї галузі був викликаний великим попитом на машини з боку поміщицьких і селянських господарств – більшим, ніж у будь-якому іншому регіоні України.

Бурхливий розвиток у південноукраїнському регіоні фермерства сприяв швидкому зростанню кооперації. Все частіше, виходячи на ринок і відчуваючи жорстку конкуренцію з боку великих поміщиків, вітчизняних і зарубіжних оптових торговців, селяни змушені були об'єднуватися в кооперативи. З Півднем України пов'язаний експеримент з сільськогосподарськими артілями, який проводив у Катеринославській і Херсонській губерніях ще наприкінці XIX ст. “артільний батько” Микола Левитський. У цілому на Півдні кооперативи були сильнішими, ніж у будь-якому іншому регіоні України. Як і у інших регіонах, вони тут брали на себе кредитування своїх членів, постачання селянських господарств сільськогосподарськими машинами та насінням, організацію збуту зерна та іншої сільськогосподарської продукції. Кооперативи організовували склади землеробських знарядь, разом із земствами будували добре обладнані амбари, зерноочисні пункти.

Серед інших типів кооперативів в південних губерніях особливо виділялися кредитні. З 1905 по 1913 р. кількість кредитних і позичково-ощадних товариств збільшилася більш, ніж у 3,5 рази, кількість членів – майже в 5 разів, розмір основного капіталу – більш, ніж у 10 разів. Цей феноменальний ріст привів до того що Херсонська губернія за кількістю кредитних і позичково-ощадних товариств закріпилася на першому місці в імперії, Таврійська – на четвертому. В Херсонській губернії напередодні Першої світової війни кредитна кооперація охоплювала більше половини селянських господарств, в материкових повітах Таврійської губернії – приблизно половину, в Катеринославській губернії – більше третини. За орієнтовною оцінкою, позички від кооперативів щороку одержували до 100 тис. селян. Хоча в кредитні організації прагнули приймати лише заможних селян і середняків, серед їх членів були і бідняки, які прагнули одержати на вигідних умовах позики [31, с.163-164].

Напередодні Першої світової війни кооператори вже зозріли того, щоб поставити перед собою завдання створити кращі умови для самостійного виходу на хлібні ринки Європи. Деякі з товариств будували власні елеватори. Разом з представниками земств, громадських і торговельних організацій Півдня кооперативи зібрали в 1913 р. в Катеринославі крайовий з'їзд, який поставив питання про посилення конкурентоспроможності кооперативної торгівлі хлібом, про створення південноросійського кооперативного банку і єдиної всеукраїнської хліботорговельної організації, яка б могла успішно конкурувати з зарубіжними хліботорговцями і банками. Війна і жорстка протидія банківського капіталу перешкодили цим планам [87, 1913.-27 вересня].

В умовах інтенсивного розвитку сільського господарства в регіоні став дещо зменшуватися попит на прийшлу робочу силу, хоча сотні тисяч наймитів з північних губерній України і середньої смуги Росії все ще щорічно знаходили тут застосування своїм рукам. Їх приваблювала, перш за все, висока оплата праці, яка на 40-60% відрізнялася від відповідних показників інших регіонів України [15, с.29,52,184,216,221]. Частина “прийшлих” залишалася на Півдні України назавжди, сподіваючись знайти тут краще життя.

Як і в інших регіонах України, спровокована Столипінською реформою соціальна диференціація викликала в регіоні появу великої кількості “зайвих” селян. Частина з них йшла на промислові підприємства і шахти регіону. Одночасно розгорнулося масове переселення у східні регіони імперії. Все це відбувалося за умов, коли щільність населення тут залишалася значно нижчою, ніж у інших губерніях України: у

Таврійській, Херсонській і Катеринославській відповідно 47,0, 61,2 і 63,5 жителів на 1 кв. версту при середньому показнику на 9 губерній – 75,6 чоловік на 1 кв. версту [25, с.27,28-29]. Це свідчило про те, що навіть можливості екстенсивного розвитку сільського господарства в регіоні були далеко не вичерпані.

Особливості індустріалізації і модернізації регіону

З певним застереженням можна вважати, що “Проект “Новоросія” був реалізований у його промисловій частині. У другій половині XIX ст. південноукраїнський регіон став інтенсивно індустріалізуватися. На його території за короткий час виросло два найпотужніші в Російській імперії і Східній Європі центри важкої промисловості – Донецький басейн (кам’яновугільна, металургійна і хімічна промисловість) і Дніпровський промисловий район (залізрудна і металургійна промисловість, машинобудування). Була побудована густа мережа залізниць, яка зв’язала Донбас з Кривбасом (Катерининська залізниця) і морем. У південних портових містах розвивалося суднобудування, харчова промисловість і сільськогосподарське машинобудування.

Свідченням інтенсивної індустріалізації регіону був швидший, у порівнянні з Лівобережною і Правобережною Україною, ріст міського населення, який помітно випереджав динаміку сільських жителів. Таблиця 2, що характеризує зростання міст і збільшення частки їх жителів у населенні України, переконливо ілюструє цю тезу.

Таблиця 2. Динаміка міського населення Півдня України (1897-1914 рр.) [69, с.38]

Губернія	Чисельність міських жителів і збільшення їх частки в населенні						Динаміка (1897 р. – 100%)	
	На 1897 р.		На 1910 р.		На 1914 р.		1910 р.	1914 р.
Катеринославська	241,0	11,4	263,3	11,8	516,5	14,9	150,3	214,3
Таврійська	289,3	20,0	408,0	21,7	417,2	22,9	141,0	144,2
Херсонська	789,0	29,0	958,2	27,8	1118,0	29,6	121,5	141,7
Всього по Півдню	1131,9	21,0	1728,2	20,6	2051,7	22,2	131,0	155
Всього в 9 губ. України	3085,3	13,2	4520,0	15,9	5160,0	16,4	150,0	170,0

Наведені у таблиці 2 дані переконливо свідчать, що Південь був найбільш урбанізованим регіоном України. Але у цій таблиці привертає до себе увагу порівняно низька питома вага міських жителів у населенні Катеринославської губернії – 11,4% у 1897 р., 11,8 % у 1910 р. і 14,9% у 1914 р. У найбільшому місті губернії і одному з найбільших міст регіону Катеринославі в 1914 р. проживало 211,1 тис. чол. або 40,9% міського населення губернії. Якщо згадати, що на території Катеринославської губернії знаходився Донбас і Кривбас, в ці цифри важко повірити. Справді, в даному випадку маємо справу не з недоліками обліку. Пов’язано це з тим, що офіційна статистика, на підставі якої робилися підрахунки, відставала від життєвих реалій, зокрема, швидкої модернізації Півдня, і до міських поселень відносила лише адміністративні осередки. Але урбанізаційні процеси другої половини XIX – початку XX ст. привели до того, що в Донбасі і на Криворіжжі, які входили до складу Катеринославської губернії, виросло багато містечок, фабрично-заводських, рудничних і залізничних селищ, посадів; у той же час немало сільських населених пунктів втратили свій традиційно аграрний характер і перетворилися на індустріальні чи торговельно-промислові селища, по суті, дрібні міста. Поза офіційними містами, в робітничих селищах на початку XX ст. знаходилося

майже 75% робітників Катеринославської губернії [67, с.20]. Але в офіційних матеріалах ці поселення продовжували належати до сільських. Містами ставали лише деякі з цих населених пунктів. Уряд насторожено ставився до пропозицій надати їм статус міст, бо з великою недовірою сприймав будь-які форми самоврядування. Підприємці також особливо не наполягали, бо новий статус селища означав додаткові податки і не обіцяв відповідних привілеїв. Якщо ж урахувати ці населені пункти у складі міських поселень (відповідні підрахунки істориками по всіх губерніях Європейської Росії у свій час уже були зроблені), то рівень урбанізованості населення Катеринославської губернії (як і всіх інших губерній України) виявиться значно вищим, ніж вказано в таблиці 3. Про це переконливо свідчать дані таблиці 3, які стосуються початку 1917 р.

Таблиця 3. Міське населення південних губерній України на початку 1917 р.
[26, с.72-73,75]

Губернії	Все населення		Міське населення		У % до підсумку населення	
	Тис. чол.	У % до підсумку	Тис. чол.	У % до підсумку	Сільське	Міське
Херсонська	3529	—	1268	—	67	33
Таврійська	2020	—	658	—	67	33
Катеринославська	4159	—	1221	—	71	29
Разом у 3 губ. Півдня	9708	31	3147	44	68	32
У решті 6 губ. України	21507	69	3971	56	82	18
Всього у 9 губ. України	31215	100	7118	100	77	23

Дані таблиці 3 свідчать, що у південноукраїнському регіоні, де в 1917 р. проживало лише 31% жителів 9 українських губерній, було зосереджено 44% міського населення. Відповідно, 32% населення південноукраїнських губерній були міськими жителями, у той час як у решті 6 губерніях цей показник становив лише 18%. Ці поправки дозволяють зробити висновок, що південноукраїнський регіон рівнем своєї урбанізації разюче виділявся серед інших регіонів України.

Пояснюється це передусім рівнем економічного розвитку Півдня. Цей регіон був вугільно-металургійною базою всієї імперії. Вугілля і метали України були основою російської обробної і машинобудівної промисловостей, зосереджених у центрі Росії. Це була основа економічної і, значною мірою, воєнної могутності імперії.

Але індустріалізація Півдня не набула всебічного, гармонійного характеру. Вона ґрунтувалася, головним чином, на видобутку сировини та її первинній обробці. Металургійні заводи, як і більшість шахт і рудників Донбасу і Криворіжжя, належали іноземному капіталу. Обробна промисловість, зорієнтована на виробництво кінцевого продукту, знаходилася на Півдні в зародковому стані. Іноземний капітал не був зацікавлений у створенні тут виробничої бази, яка б склала конкуренцію його власній продукції. Зі свого боку, російські виробники, опираючись на імперський уряд, зберігали Україну на становищі споживача їх товарів. Мабуть, єдиним винятком з цього правила було сільськогосподарське машинобудування, розвиток якого був викликаний потребами сільського господарства. Але і сільськогосподарське машинобудування перебувало під контролем іноземного капіталу.

Ще однією гранню економічного життя Південної України була надзвичайно інтенсивна торговельно-посередницька діяльність. У південному регіоні були розташовані чорноморські і азовські порти, а Одеса, Миколаїв і Херсон взагалі належали до найбільших міст України. Щодо Одеси, то вона взагалі була одним з

найбільших міст в імперії, поступаючись лише Петербургу і Москві. Із загальної кількості 23 найважливіших торговельних центрів України 10 були на Півдні. Це – Маріуполь, Бердянськ, Євпаторія, Херсон, Миколаїв, Одеса, Керч, Феодосія, Севастополь, Катеринослав.

Виняткове значення в торгівлі мала Одеса – найбільший експортний і імпорتنний порт. Одесі помітно поступалися інші великі торговельні центри України – Київ і Харків. Домінуюче місце в торгівлі Одеси займали сільськогосподарські продукти, передусім експорт збіжжя, торгівля мануфактурою, мінеральною сировиною, металами та виробами з них. Здійснюючи в широких розмірах оптову торгівлю, Одеса стала торговельно-посередницьким і промисловим центром, до якого тяжіла значна територія українських земель. Напередодні Першої світової війни вартість виробництва всієї фабрично-заводської промисловості Одеси (понад 400 великих підприємств) обчислювалася в 100 млн руб., а вартість вантажообігу перевищувала 600 млн руб. [70, с.129-130].

Чорноморсько-азовські і балтійські порти вели гостру конкуренцію за контроль над експортом українського хліба. Незважаючи на підтримку Півночі з боку уряду, в цій конкуренції перемагав Південь. Якщо в 1900 р. через балтійські порти вивозилося 127,5 млн пудів хліба, а через південні (чорноморські і азовські) 203,6 млн пудів, то в 1907 р. балтійські порти прийняли лише 28,7 млн пудів, а південні – 310,7 млн пудів [25, с.48]. Особливо великі потоки імпортного хліба йшли через Миколаїв – у 1913 р. 14% всього вивозу імперії [64, с.138].

Чорноморські і азовські порти відіграли в історії України роль, що виходила за межі їх суто економічного значення. По-перше, вони спрямували лівобережну і правобережну торгівлю, яка була до цього зорієнтована відповідно на Росію і Польщу, в одному, південному, напрямку. Іван Лисяк-Рудницький вважає, що це був вирішальний крок до економічної інтеграції українських земель та до створення географічно об'єднаного українського народного господарства [49, с.155]. По-друге, через ці порти Україна, її економіка, виробники і споживачі тісно пов'язувалися з Європою. Історики і економісти ще у дореволюційні роки визначили, що цей зв'язок, відображений обсягом товарообігу, був міцнішим від зв'язку України з російським центром [57, с.196]. Михайло Грушевський у 1918 р. писав, що “російська торговельна і митна політика приложила всі старання, щоб розірвати і зруйнувати торговельні зв'язки України з її історично сформованими західними ринками, ...щоб знищити українську торгівлю і притягнути Україну економічно до Півночі, до великоруських центрів – Петербурга і Москви” [30, с.16]. Торгівля через чорноморсько-азовські порти певною мірою “наближала” Україну до Західної Європи і “віддаляла” від Росії, хоча робилося це не українськими руками і не завжди в її інтересах.

Що стосується Катеринослава, то він сформувався як суто промисловий центр, який, однак, вів і достатньо жваву торгівлю. Його торговельний обіг на початок ХХ ст. становив 40 млн руб. Місто обслуговувало катеринославський район усім необхідним для економічної діяльності і побуту [70, с.129-130].

Торговельно-посередницька діяльність Півдня забезпечувалася розгалуженою системою бірж, яких тут було більше, ніж в інших регіонах України. Із загальної кількості 15 бірж, що діяли на території 9 українських губерній, 10 були у найбільших містах південного регіону [32, с.94]. Така густа мережа бірж була свідченням інтенсивного економічного життя в регіоні, високого рівня ділової активності. На біржах діяли оптові торговці, які досконало знали кон'юнктуру, ринки збуту, а також шляхи до них. Біржі Півдня відіграли значну роль у розширенні торгівлі хлібом, металопродукцією, мануфактурою, цукром, спиртом та іншими товарами.

Таким чином, Південь став одним з найпотужніших економічних регіонів в імперії. Можливо, це вписується у задум “Проекту “Новоросія”. Але цей проект ніяк не міг передбачати перетворення Півдня в економічну потугу, яка інтегрувала розрізнені століттями регіони – Правобережжя, Лівобережжя і Південь – у єдиний

народногосподарський організм і ставила під сумнів економічний контроль Центру над Україною.

Життєві стандарти населення Півдня

Перетворення Півдня України у важливу економічну потугу імперії мало супроводжуватися підвищенням життєвого рівня населення регіону. Якщо ініціатори перетворення Південної України в Новоросію сподівалися, що регіон стане краєм високого добробуту, то для цього вони мали певні підстави. Інтенсивний економічний розвиток, як правило, істотно впливає на життєві стандарти населення, підвищуючи їх. Але чи стосувалося це південноукраїнського регіону?

В історико-економічній літературі немало писалося про рівень прибутків промислової і торговельно-посередницької буржуазії, поміщиків та інших великих землевласників Півдня, про нещадну експлуатацію ними робітників і селян регіону. Щодо великих аграріїв і селян мова вже йшла, тому зосередимо увагу на буржуазії і робітниках.

Справді, у південноукраїнському регіоні були чи не найвищі в Україні прибутки капіталістів. Конкурувати за рівнем прибутків з ними могли хіба що цукрозаводчики. Пересічний комерційний прибуток вуглепромисловців Донбасу в 1913 р., наприклад, обчислювався в 33% і становив 120 млн. крб. Високими цього року були прибутки залізрудних королів Криворіжжя і власників металургійних заводів [57, с.35].

Але, наводячи ці дані, слід пам'ятати, що Південь виділявся серед інших регіонів України і найвищим рівнем заробітної плати при нижчих, ніж у інших промислових регіонах, цінах на продовольство. Маса робітників, які йшли сюди з різних губерній імперії, приваблювала саме перспектива високої заробітної плати. Південному регіону досить помітно поступалася Харківщина з її відносно розвинутою промисловістю, не говорячи вже про суто сільськогосподарські губернії України. Індустріалізація Півдня, хай навіть і однобока, негармонійна, супроводжувалася підвищенням рівня життя робітничого класу. Зарплата південноукраїнських робітників була цілком пристойною навіть за західноєвропейськими мірками. Так, у монографії Джона Маккея говориться, що донецький шахтар напередодні російсько-японської війни одержував близько 3,6 франка в день, що було вище зарплати робітників Москви і Петербурга і майже стільки ж, як і в Бельгії [82, с.251]. Особливо помітним було зростання заробітної плати в роки революції 1905-1907 рр. Це добре ілюструє таблиця 4.

Таблиця 4. Середньорічна зарплата працюючих (руб.) [76, с.185]

Рік	У Росії в цілому	У Петербурзі	На Півдні	
			шахтарі	металісти
1901	201	302	300	375
1905	205	295	272	298
1907	241	381	345	378
1912	255	375	371	480
1913	264	384	413	485

На деяких підприємствах Півдня в умовах революції 1905 р. навіть був встановлений 8-годинний робочий день – небувале для царської Росії явище [11, с.415]. Все це створювало умови для розширення можливостей самореалізації робітників в усіх інших сферах суспільного життя. Після появи у 1905 р. профспілок на Півдні було організовано 250 бібліотек, читачами яких були тисячі робітників [66, с.100].

Наведені дані, здавалось, повинні засвідчити про відносно високі життєві стандарти робітників Півдня. Але у поняття “життєвий стандарт” входить не лише рівень заробітної плати, але й умови праці, житлові умови, рівень освіти тощо.

Про умови праці південноукраїнських робітників у літературі писалося досить багато. І вітчизняні, і зарубіжні автори характеризують їх як надзвичайно тяжкі. Шахтарська професія, наприклад, вважалася однією з найважчих і найнебезпечніших у промисловості. Тут переважала ручна праця, був низьким рівень механізації і дуже високим рівень смертності. Робота в металургійній промисловості, де була досконалою навіть за європейськими стандартами технічна база, не вважалася такою небезпечною, хоча рівень травматизму (маються на увазі виробничі травми, що не закінчувалися смертю) був навіть вищим, ніж на шахтах.

Досить детально описані і житлові умови робітників. Дослідники акцентують увагу на надзвичайній скупченості робітників, антисанітарії і непристосованості для життя приміщень (землянок, бараків, сараїв, літніх кухонь тощо), де вони змушені були мешкати. Для ілюстрації наведемо дані дослідження П.Покровського, які стосуються 1913 р.: 40,4% донбаських шахтарів жили у землянках, де не було вікон і підлоги; 2,5% – у сараях і літніх кухнях; 25,8% – у селянських хатах; 22,3% – у цегляних чи кам'яних будинках. Для 64,8% шахтарів житлова площа не перевищувала 4 кв. м на особу [62, с.243-247].

Але побутова невлаштованість шахтарів не була винятком: у подібних умовах перебували робітники усіх галузей України, де була високою плинність кадрів або виробництво мало сезонний характер, наприклад, у цукроварінні. У тих галузях і на тих виробництвах, де переважали постійні робітники з багаторічним стажем роботи (машинобудування, залізничний транспорт, обслуговування силових установок тощо), житлові умови були цілком пристойними.

Однією із складових життєвих стандартів є побут, зокрема, дозвілля, використання вільного часу, культура взаємин між людьми тощо.

Документи свідчать, що невід'ємною складовою побуту робітників було пияцтво, причому, норма споживання алкоголю у регіоні постійно зростала. Якщо в 1897 р. у Катеринославській губернії на душу населення (включаючи жінок і немовлят!) вона становила 0,69 відрів, то в 1912 р. – 1,02 відрів [68, с.12]. Пияцтво, особливо на шахтах, набувало масового характеру після одержання зарплати і часто тривало декілька днів. Нерідко воно спричиняло зупинку виробництва, супроводжувалося жорстокими бійками, в які втягувалися десятки людей і які інколи закінчувалися каліцтвом і навіть смертю.

Про суперечливі зміни, якими супроводжувалася індустріалізація, говорилося в аналітичному матеріалі Слов'яносербської земської управи, складеному за підсумками кількох десятиліть бурхливого промислового розвитку регіону. Зокрема, земці констатують, що посилений попит на робочі руки значно підвищив заробітну плату, але натомість змінив той уклад життя, який складався протягом століть. Він познайомив населення не лише з досягненнями цивілізації, але й із її вадами, на які, як висловлювалися земці, “так охоча некультурна маса”. “Відсутність смаку до найбільш елементарного, до розумного розширення потреб зробила так, що значна частина підвищеного заробітку йшла на горілку, на дике гульбище і розбещеність”. Наслідком цього було “швидке зниження морального рівня селянської маси, особливо молоді”. Скупчення маси неодружених хлопців, які володіли кишеньковими грошима, сприяло “страшному розбещенню молодих селянок тих поселень, які знаходилися біля рудників, докорінно підірвало статеву моральність населення” [52, с.149-150].

Багатонаціональний і, що не менш важливо, багатоконфесійний характер Півдня, різноманітні забобони, що накопичувалися десятиліттями, переобтяженість різних етнічних груп гострими соціальними проблемами викликали суперечки і конфлікти між ними. Часто жителі міст і робітничих селищ шукали причини своїх негараздів в односельцанах інших віросповідання, культури, ментальності чи навіть роду занять. На наш погляд, точно охарактеризував причини ворожнечі між представниками різних етнічних груп регіону американський історик Гіроакі Куромія: “Частиною “дикості” степу були міжетнічні конфлікти” [47, с.69]. Цей автор наводить приклади, коли жертвами насильства ставали робітники-мусульмани, а у ролі насильників виступали

робітники-росіяни. Він переконливо доводить, що у південному регіоні досить часто спалахували гострі конфлікти між українцями і росіянами, які виливалися у “найдикиші форми різанини”. Але найчастіше жертвами насильства у регіоні ставали євреї. Єврейські погроми на Півдні відбувалися із страхотливою систематичністю і супроводжувалися кривавими насильствами, вбивствами дорослих і дітей, грабунками і нищенням майна євреїв. В історичній літературі про єврейські погроми писалося багато. Але Гіроакі Куромія, посилаючись на нові зарубіжні дослідження, спростовує точку зору “деяких росіян”, які, посилаючись на історію, пояснюють погроми “козацькими традиціями” українського народу. Він підтримує позицію, згідно з якою погроми були, “по суті міським явищем, відображенням соціальних міжнаціональних напруг у південних містах, які швидко зростали... Міжнаціональну напругу посилював швидкий економічний розвиток”. До українців, яких у містах було мало, погроми мають дотичне відношення. Найчастіше погромниками виступали не українці, а місцеві міщани – росіяни і мігранти з внутрішніх російських губерній, що були поза межею єврейського розселення. Звідти вони втікали від злиднів, сподіваючись знайти роботу і краще життя у південних містах, робітничих селищах, на шахтах, заводах, у портах і на залізницях. Тут вони вперше зустрілися з євреями, що також приїхали в степ у пошуках кращого життя. Не маючи раніше досвіду спілкування з євреями, росіяни сприймали їх – людей іншої віри, культури і ментальності як “чужих”. А коли виявлялося, що вони, до того ж, не зайняті на роботі в шахті чи на заводі і взагалі “не працюють” (торгівля чи дрібне ремесло не сприймалися як праця), то у свідомості вимальовувався образ нещадного експлуататора-паразита [47, с. 75–80].

Складовою життєвого стандарту вважають і рівень освіченості. Коли читаєш матеріали про житлово-побутові умови населення Півдня, спадає на думку, що мова йде про цілком неосвічену масу. Але, виявляється, це не зовсім так. В умовах прискореної індустріалізації в регіоні рівень освіченості швидко підвищувався. Порівняємо його з іншими регіонами України. Дані про письменність станом на 1897 р. представлені в таблиці 5.

Таблиця 5. Відсоток письменних в Україні станом на 1897 р. [9, с. 38, 42, 44, 88]

<i>Губернії</i>	<i>У населенні в цілому</i>	<i>Серед чоловіків</i>	<i>Серед жінок</i>
Таврійська	27,9	31,5	10,8
Херсонська	25,9	35,0	16,3
Катеринославська	21,5	31,5	10,8
Чернігівська	18,4	29,8	7,3
Київська	18,1	27,5	8,9
Волинська	17,2	24,4	9,8
Полтавська	16,9	27,8	6,3
Харківська	16,8	25,9	7,6
Подільська	15,5	23,8	7,3

Наведені у таблиці дані свідчать, що наприкінці XIX ст. населення Півдня за рівнем письменності помітно випереджало інші регіони України. Це стосується як чоловічої, так і жіночої освіти, хоча у цьому відношенні на Півдні, як і в інших регіонах, зберігалася істотна різниця у рівні освіти чоловіків і жінок.

Рівнем письменності виділялися міста. Навіть у таких неіндустріалізованих повітових центрах, як Олександрівськ, Мелітополь і Бердянськ на початку XX ст. половина населення була письменною. Це відбивало загальний тонус модернізаційних процесів на Півдні – вищий, ніж в інших регіонах України. Якщо ж виділити серед населення вікові групи від 10 до 30 років, то виявиться, що рівень письменності в них наближається до 80%.

У наступні роки тенденція до закріплення порівняно високого рівня письменності в південноукраїнському регіоні збереглася. Згідно з даними шкільного перепису 1911 р., школярі становили 5-6% населення степових губерній (в Олександрівському повіті на Катеринославщині – 7,3%), в той час як у цілому по Росії він дорівнював 4,7% [25, с.38]. Коли наприкінці XIX – на початку XX ст. в імперії заговорили про запровадження загальної початкової освіти, особливий ентузіазм спостерігався на Півдні. В Катеринославській губернії губернське і повітові земства вважали це питанням найближчої перспективи, причому, Олександрівське повітове земство збиралося запровадити загальну початкову освіту власними силами [52, с.149-151], без будь-якої допомоги уряду чи губернських органів. Павло Чижевський, який деякий час працював в Олександрівському земстві, розкрив проблему підготовки до запровадження загальної початкової освіти у книзі під назвою “Всеобщее обучение в земских губерниях” (С.-Пб., 1910).

Досить швидко розширялася в регіоні мережа закладів середньої освіти. В Одеському навчальному окрузі, наприклад, на початку 1912 р. працювала 41 гімназія з 13,0 тис. учнів і 1059 викладачами, в той час як у Харківському, на території якого проживало більше жителів, було 34 гімназії з 12,5 тис. учнів і 817 викладачами [1, с.38-41]. Але основна маса дітей навчалася в початкових однокласних і двокласних школах: земських, церковно-приходських, німецьких, міністерських, російсько-татарських (земських і міністерських), приватних школах та ін. На народну освіту на Півдні виділялося більше коштів, ніж в інших губерніях України, причому, як з державного бюджету (Міністерства народної освіти), так і з фондів різних громад і корпорацій.

Земства знаходили кошти, щоб утримувати в належному стані школи, запрошувати достатньо кваліфікованих вчителів і виплачувати їм відповідну заробітну плату. Її середній розмір у 1903 р. становив у Херсонській губернії 342,8 руб., у Катеринославській – 355,5 руб. і 409,2 руб. – у Таврійській. В цей час земські вчителі Харківської, Чернігівської і Полтавської губерній одержували лише 250-270 руб., а розмір зарплати вчителям по всій земській Росії становив 276 руб. Характерно, що розмір заробітної плати на Півдні мав тенденцію до збільшення і у Таврійській губернії в 1906-1907 навчальному році становив уже 479 руб., а у деяких повітах Катеринославської губернії – понад 600 руб. Це навіть більше, ніж у міністерських школах, де середній розмір заробітної плати дорівнював 400 руб. [8, с.30-32]. Це привело, зокрема, до того, що земські школи Півдня мали кращий підбір кадрів, ніж церковно-приходські, а рівнем своєї освіти і кваліфікації вчителі південного регіону взагалі виділялися не лише в Україні, але й в імперії в цілому.

Модернізаційні процеси мали багато інших аспектів, які відбивалися на всіх сторонах життя людей. Їх аналіз, очевидно, може доповнити картину становища Півдня України напередодні Першої світової війни новими штрихами. Крім народної освіти, можна було б охарактеризувати стан охорони здоров'я в регіоні і впевнитися, що вона тут була поставлена краще, ніж в інших губерніях України. Можна було б також проаналізувати побут населення, його забезпеченість мережею торговельних закладів, стан періодичної преси і забезпеченість нею населення, наявність бібліотек і читалень. Варто було б описати шляхи сполучення, засоби зв'язку і багато іншого, чим південноукраїнські губернії вигідно виділялися серед усіх інших губерній країни. Звичайно, все це ще досить далеко від європейських стандартів. Але на загальний висновок таке уточнення не вплине: південноукраїнський регіон шляхом капіталістичної модернізації пройшов далі, ніж усі інші регіони України, а суспільні процеси на його теренах відбувалися динамічніше, результативніше.

Схоже на те, що імперія не відпускала ці процеси на волю стихії, а до певної міри підтримувала, толерувала їх. Її “спрямовуючий перст” яскраво проявлявся у фінансовій політиці, яка щодо південноукраїнських губерній була особливою. Рівень видатків із державного бюджету в розрахунку на 1 душу населення на рік в степових губерніях України був більшим, ніж у всіх інших. Наведені в таблиці 6 дані дають змогу відстежити цю тенденцію протягом 1868-1890 рр.

Таблиця 6. Середній розмір видатків на душу населення по регіонах України (в рублях) [71, с.203]

Регіон	Рік обстеження		
	1868-1881 рр.	1882-1889 рр.	1890 р.
Південь	6,6	4,9	5,0
Лівобережжя	3,0	1,9	3,2
Правобережжя	3,6	3,7	4,3

Ситуація з видатками не змінилася і в наступні роки. Південь одержував значно більше в розрахунку на одного жителя (у 1882-1889 рр. – на 75 %, у 1890 р. – на 33 %), ніж інші регіони України. Випадковим таке явище назвати важко. Схоже, що попри всі суперечності між Південною Україною і Центром, “Новоросія” справді була “любимим” дитям імперії, в той час коли інші регіони України залишалися її пасинками. Саме цим, окрім зазначеного вище, пояснювалося дещо благополучніше його становище. Якщо це розглядати, як складову плану перетворення Півдня України у частину Росії – Новоросію, то можна констатувати, що у цьому пункті він реалізувався досить успішно.

Українці й індустріалізація регіону

Постають питання: наскільки глибоко в умовах мультинаціонального середовища Півдня модернізаційні процеси охопили українську більшість населення, чи прийняли південні українці виклик часу, який вимагав від них інтеграції в мобільне індустріально-урбанізоване суспільство і відмови від традиційного аграрно-ремісничого? У кінцевому підсумку, саме від цього залежало, чи залишатиметься причорноморський регіон частиною України чи він справді стане Новоросією.

Ми поділяємо точку зору тих авторів, які декларують глибинний зв'язок між модернізаційними процесами у суспільстві і націотворенням та натхненними ним національними рухами. Створені сучасними істориками аналітичні схеми національних рухів покликані у загальному вигляді описати цей зв'язок. Вони засвідчують, що в ході капіталістичної модернізації кардинальних змін зазнає соціальна структура, відбувається “соціальна мобілізація”. Одночасно відбувається “національна мобілізація”, в ході якої на основі традиційних етнічних спільнот формуються модерні нації, що з часом заявляють про свої суверенні права. “Соціальна мобілізація, – писав Богдан Кравченко, – стосується зростання промисловості, торгівлі, міст, поширення освіти, тобто змін, які творять новий триб життя, що схиляє населення прийняти нові цінності, репрезентовані національністю, і породжує громадські ресурси, що передбачають ефективну організацію при задоволенні нових потреб. Члени мобілізованої громади найімовірніше будуть радше міськими, ніж сільськими мешканцями, письменними, ніж неписьменними, неселянськими, ніж селянськими, і освіченими, ніж неосвіченими” [45, с.15]. Спробуємо скористатися із задекларованого Б.Кравченком підходу при дослідженні південноукраїнського регіону.

Вважається, що модернізаційні процеси йдуть з міста в село і їх масштаби багато у чому визначаються рівнем урбанізованості країни. У відповідності з цією установкою проаналізуємо, перш за все, наскільки бурхлива урбанізація Півдня захопила різні національні групи, зокрема найчисленнішу – українську. Достатньо достовірні дані для цього дають матеріали Всеросійського перепису 1897 р. Вони наведені в таблиці 7.

Таблиця 7. Національний склад міського і сільського населення Півдня України [7, с.232,242]

<i>Національність</i>	<i>Міське населення</i>	<i>Сільське населення</i>	<i>Все населення</i>
-----------------------	-------------------------	---------------------------	----------------------

	<i>Абс. у тис. чол.</i>	<i>У %</i>	<i>Абс. у тис. чол.</i>	<i>У %</i>	<i>Абс. у тис. чол.</i>	<i>У %</i>
Українці	231,2	6,6	3298,3	93,4	3529,5	100,0
Росіяни	594,8	44,2	750,0	55,8	1344,8	100,0
Євреї	320,6	67,2	156,5	32,8	477,1	100,0
Німці	19,3	6,8	263,4	93,2	282,7	100,0
Татари	53,8	24,8	163,4	75,2	217,2	100,0
Молдавани	17,4	11,0	141,2	89,0	158,6	100,0
Греки	17,6	23,5	57,4	76,5	75,0	100,0
Болгари	1,6	2,4	65,5	97,6	67,1	100,0
Поляки	35,4	66,3	18,0	33,7	53,4	100,0
Білоруси	5,1	11,0	41,6	89,0	46,7	100,0
Вірмени	8,7	75,2	2,9	24,8	11,6	100,0
Інші	13,5	43,5	17,5	56,5	31,0	100,0
Всього	1319,3	21,0	49757,9	79,0	6295,2	100,0

Привертає до себе увагу, перш за все, надзвичайно низький відсоток українців, постійним місцем проживання яких були міста. При загальній частці міських жителів у населенні краю 21,0% лише 6,6% українців регіону місцем постійного проживання мали міста, а 93,4% були сільськими мешканцями. Подібне можна сказати також про болгар, німців, білорусів і молдаван. Що ж стосується росіян, другої за чисельністю етнічної групи Півдня, то вони були приблизно рівномірно розподілені між містом і селом. До переважно міських груп регіону належали євреї, поляки і вірмени.

Що стосується євреїв, то у містах проживало 67,2% їх загальної кількості. Решта євреїв була зосереджена в південноукраїнських сільськогосподарських колоніях. Міста, особливо великі, ще у XIX ст. стали справляти сильний вплив на їх спосіб життя, сприяючи їх модернізації. Зокрема, про Одесу єврейський журнал “Рассвет” писав у 1860 р.: “Одеса... була строкатою сумішшю, що надзвичайно різко відбивалася на наших єдиновірцях, що вирвалися із затхлої атмосфери своїх переповнених містечок, побачивши себе на просторі у цьому новому Ельдорадо, змінюючи своє ставлення не лише до одягу, але і до способу життя. Зустрічалися тоді на вулицях люди з гладко виголеним обличчям, коротко обстриженим волоссям і у довгих каптанах, широких кушаках, хутряних шапках і з усіма іншими атрибутами стародавнього єврейського костюму. Інші збрівали тільки вуса або тільки бороду, скидали ту чи іншу частину свого одягу. Бували і такі щоголі, що в Одесі вдягалися по останньому фасону, але, відправляючись на короткий час назад на батьківщину в Броди, на Волинь або в інше місце, густо заселене євреями, за якийсь час до від'їзду нарощували собі бороду, залишали свої фраків і жилети в Одесі і, натягнувши на себе прадідівський зипун, були, як ні в чому не бувало, вірними чоловіками своїх стрижених дружин і добрими синами своїх строгоправовірних батьків” [51, с.14]. І справа, звичайно, не в зовнішніх атрибутах. За декілька десятків років євреї перетворилися у найвпливовішу етнічну групу Одеси. У 1910 р. з 2150 великих торговельних закладів Одеси євреям належало 1110, або більше половини, а головна стаття одеського експорту – зерно – на 89% знаходилася в руках єврейських підприємців [51, с.25]. Євреї ліквідували фактичну монополію на хлібну торгівлю, яку до середини XIX ст. тримали в Одесі представники іншої досить динамічної і підприємливої етнічної групи – греків. Про місце і роль євреїв в економічному житті всього південноукраїнського регіону можна судити на прикладі складу організаційної комісії зі скликання в Одесі II з'їзду представників промисловості і торгівлі Півдня Росії (березень 1914 р.). У цю комісію входили: В.Ансельм – голова ради Одеського товариства фабрикантів і заводчиків; З.Ашкеназі – член Одеського біржового комітету; М.Брайкевич – голова Одеського відділення Російського технічного товариства; Є.Бродський – голова Катеринославського біржового комітету; Г.Ліфшиць –

голова Одеської купецької управи; Н.Рабінович – голова Херсонського біржового комітету та інші підприємці.

Цю коротку характеристику економічного впливу південноукраїнського єврейства можна доповнити матеріалами про його участь у єврейському і загальноросійському політичному житті, місцевому самоуправлінні, культурі, науці, мистецтві. Одержимо вражаючу картину того, як енергійна і динамічна етнічна група в гострій конкурентній боротьбі в недостатньо сприятливих умовах зуміла реалізувати себе в найрізноманітніших сферах життя.

Що ж до українців, то їх питома вага у місті за наступні після перепису роки змінилася мало. Ця обставина змушує зробити висновок: становлячи більшість населення регіону, вони не спромоглися належним чином інтегруватися в міське населення Півдня. В результаті урбанізація на Півдні України відбувалася за їх мінімальної участі.

Цей висновок буде ще переконливішим, якщо проаналізувати національний склад південноукраїнських міст (див. таблицю 8).

Таблиця 8. Національний склад міст України в 1897 р. [7, с.12].

Національність	Південь України (3 губернії) у % до підсумку	Вся Україна (9 губерній) у % до підсумку
Українці	17,5	30,5
Росіяни	45,1	34,5
Євреї	25,2	27,0
Поляки	2,6	3,0
Німці	1,5	1,0
Інші	8,1	4,0
<i>Всього</i>	100,0	100,0

Дані таблиці свідчать, що одна з найскладніших проблем українського націотворення – слабка представленість у міському населенні корінного етносу – в південному регіоні проявлялася просто-таки драматично. Якщо у цілому по містах України українці були на другому місці, поступаючись лише росіянам, то на Півдні вони опинилися на третьому місці, далеко відстаючи від росіян і євреїв. Характерно, що представництво українців в містах зменшувалося прямо пропорційно ступеневі індустріалізації регіону. Лише у слабо індустріалізованих містах Лівобережжя (колишня Гетьманщина) вони були у більшості. Однак і тут в головних промислових центрах – Харкові і Кременчуці українців було відповідно 26 і 30%.

Історики намагалися з'ясувати причини цього феномену. При цьому висловлювалися різні точки зору. Зокрема, вказувалося на те, що український селянин занадто дорожив “своєю людською гідністю”, щоб іти працювати на шахту чи завод, де він переставав бути “самому собі паном”. Не менш екзотична думка пояснювала поведінку українців їх вродженою “любов’ю до природи”. На заводі чи шахті для милування природою, звичайно, не найкращі умови. Українофоби приписували їм розумову ліню та брак ініціативи, які примушували триматися землі. Всі ці пояснення відкидаються нами як непереконливі. Значно аргументованішою здається точка зору, що пояснює поведінку українських селян цілим комплексом економічних і соціокультурних причин, що склалися в Україні в останні десятиліття XIX – на початку XX ст.

Справа у тому, що важка промисловість, яка, як гриби після дощу, на очах здивованих селян стала виростати в південноукраїнських степах, не була продуктом місцевої ініціативи й природного і тривалого економічного розвитку. Вона насаджувалася “згори” – іноземним капіталом, який діяв узгоджено з державою. Під час промислової лихоманки останнього десятиліття XIX ст. з Америки чи Західної Європи

привозили цілі заводи з власними інженерно-технічними працівниками. Оскільки це була сучасна промисловість, яка вимагала кваліфікованої робочої сили, з-за кордону привозили інколи і робітників. Але завезти всіх їх було також неможливо, тому шукали робочу силу на місці. І тут виявилося, що місцеве південноукраїнське населення у своїй більшості здатне виконувати хіба що некваліфіковану, допоміжну роботу. Історики пробували знайти відповідь на питання, чому так трапилося. Зокрема, Ярослав Грицак виводить правило, яке, на його погляд, діяло в масштабах Російської імперії: до міст для роботи в промисловості переселялися селяни тих регіонів, де був вищий рівень письменності і населення мало стійкі навички несільськогосподарських (фабрично-заводських, кустарно-ремісничих та інших) занять [53, с.61]. Таким регіоном, зазначає автор, були губернії Центральної Росії, де урядова політика привела до вищого, ніж в Україні, рівня письменності й усім попереднім ходом економічного розвитку були підготовлені кадри працівників, здатні виконувати кваліфіковану роботу в промисловості. Декілька поколінь російських селян-відхідників ще з часів кріпаччини призвичаювалися до роботи в промисловості.

На наш погляд, більш важливе значення все-таки мають навички роботи у промисловості. На Півдні України були досить численні етнічні групи, які рівнем письменності не поступалися прийшлим росіянам. Це, зокрема, євреї, німці і навіть болгари. У 1897 р. серед приазовських болгар віком від 20 до 29 років відсоток письменних чоловіків дорівнював 80, а у віці від 30 до 39 років – 55 [61, с.208]. Можна було сподіватися, що багато болгар цих вікових груп буде працювати в промисловості регіону. Та цього не трапилося. Болгар, як і українців, серед шахтарів і робітників металургійних заводів було відносно мало.

Але і навичками роботи у промисловості справа також не вичерпується. Виявляється, українські селяни не йшли в промисловість ще й тому, що у них справді були порівняно високі життєві запити, з якими на шахті чи заводі вони були не бажані, й тому їх туди без крайньої необхідності не запрошували. У зв'язку з цим у літературі висловлювалася точка зору, що південноукраїнські селяни менше, ніж мігранти з Росії, дорожили своїм робочим місцем і для їх закріплення на виробництві необхідно було встановлювати вищу заробітну плату. Справді, джерела свідчать, що на рудниках Донбасу, де працювали переважно місцеві робітники, заробітна плата була вищою [43, с.100-101]. Іншим способом закріпити їх на шахтах і заводах регіону з незвичними для селянина умовами виробництва й високим рівнем травматизму, примусивши при цьому примиритися з побутовою невлаштованістю, товкотнечею і антисанітарією (встановлено, що шахтарі Катеринославської губернії хворіли в 2-3 рази частіше, ніж місцеві селяни), було просто неможливо. Тому адміністрація південноукраїнських підприємств навіть змушена була посилати в Росію своїх емісарів, які вербували селян, компенсуючи при цьому їм недоїмки, оплачуючи дорогу до місця призначення і видаючи грошові аванси. Особливо охоче використовувалися такі архаїчні форми найму, як артільна і підрядна, на які охоче йшли найняті в Росії робітники і на яку не погоджувалися місцеві. Історики зафіксували достатньо стійку орієнтацію гірничопромисловців на традиційні (російські) райони виходу робочої сили і на архаїчні форми організації праці [43, с.100-101]. Відірвані від своїх домівок, завербовані в Росії робітники погоджувалися на гірші умови праці і нижчий рівень заробітної плати. Тому слід критично поставитися до змальованої Б.Кравченком картини, за якою селяни “змушені були мігрувати до Сибіру в пошуках кращої долі замість того, щоб перейти десяток кілометрів до найближчої заводської брами” [45, с.37]. Біля цієї брами з ними не дуже охоче говорили, тому їм справді доводилося готуватися в далеку дорогу до Сибіру.

Справді, протягом 1895-1914 рр. з 9 губерній України до Сибіру переселилися 1828,7 тис. чол., у тому числі з Катеринославської, Херсонської і Таврійської переселилося 488,5 тис. [74, с.174]. Якби конкуренція з боку російських мігрантів була меншою і українські селяни заповнили підприємства, шахти і заводи регіону, то це кардинально змінило б етнічну ситуацію в містах і робітничих селищах південноукраїнського регіону. Не слід думати, що це чиста утопія. Традиційна

ментальність українських хліборобів змінювалась би набагато швидше, коли б дорога до Сибіру була закрыта. Та й власникам не було б з кого вибирати. Бо, зазначає Я.Грицак, якщо припустити, що на час промислової модернізації Україна стала б незалежною і політичні кордони збігалися з етнічними, то тоді б місцеві селяни у пошуках роботи не мали б іншого вибору як найматися на місцеві промислові підприємства та йти у місто [28, с.121].

І хоча цього не трапилося, українці, повільно і з певним запізненням, стали заповнювати робітничі селища й міста Півдня України. Ламаючи традиційні стереотипи, життя штовхало українських селян в обійми індустрії. Українські селяни у цьому відношенні не відрізнялися від російських, і приписувати їм принципове несприйняття модернізації – значить недостатньо ретельно розібратися в їх становищі. Особливо інтенсивно міграція селян південноукраїнського регіону в місцеві промислові центри стала відбуватися в умовах Столипінської реформи. В роки реформи ринок робочої сили для гірничозаводської промисловості значно розширився саме за рахунок південноукраїнських губерній. Хоча узагальнюючих даних, які б характеризували цей процес, немає, окремі факти свідчать про це достатньо переконливо [40, с.29-31]. Ще у радянські часи історики прийшли до висновку, що напередодні Першої світової війни не менше 50% загального числа робітників Донбасу і Криворіжжя були українцями [58, с.104]. Правда, шукати їх треба не серед кваліфікованих фабрично-заводських робітників, а головним чином серед чорноробів, шахтарів і рудокопів, допоміжного персоналу. Це та категорія робітників, постійним місцем проживання яких були не офіційні міста – адміністративні центри, а фабрично-заводські і шахтарські селища. Серед них було багато тимчасових робітників, які поєднували роботу в промисловості з сільськогосподарськими заняттями, а на шахту чи завод ішли, щоб поправити справи в своєму господарстві. Так, у Донбасі в передвоєнні роки, як правило, у липні–вересні кількість робітників зменшувалася на 30-40 %, 60% перебувало на копальнях менше року і лише 10% працювали три і більше років [57, с.31]. Селяни, перш ніж стати кадровими робітниками, проходили декілька проміжних стадій. Це було небажане для власників підприємств явище, але вони змушені були з ним миритися.

Одним із соціальних наслідків індустріалізації було формування в регіоні буржуазії.

У літературі багато писалося про несприятливі умови *формування в Україні національної буржуазії*. Південноукраїнського регіону це твердження стосується більше, ніж будь-якого іншого. В гірничій справі, металургійній промисловості й виробництві сільськогосподарської техніки Півдня домінував французький, бельгійський і англійський капітали. Українські за походженням (як і російські) капіталісти становили нечисленну і маловпливову групу і самостійної лінії вести не могли. Так, постійним головою синдикату “Продамет” з 1904 р. був один з директорів товариства “Російський Провіданс” француз П.Дарсі, що жив у Парижі, де і знаходилося правління “Продамету”. З росіян, як вищі службовці, а потім і великі акціонери, в представницьких організаціях підприємців Півдня значну роль відігравали М.С.Авдаков, М.Ф. фон Дітмар, О.І.Фенін, М.М.Дворжанчик, Я.Д.Прядкін та ін. Муніципальні підприємства, мережа яких у відносно молодих містах Півдня України була досить густою, також належали, головним чином, іноземцям, які управляли ними з допомогою місцевих службовців або самостійно.

Але ринкова стихія невідворотно вела і до формування місцевого капіталу. В торгівлі Півдня домінували євреї, причому їх економічний вплив пересиливав вплив російського капіталу. Дослідники ще у 20-ті роки помітили, що в південноукраїнському регіоні російський капітал, у порівнянні із закордонним і місцевим єврейським, відігравав порівняно скромну роль.

У місцевому капіталі поступово виокремлювалися і знаходили своє місце й українські фрагменти. Перспективи для їх росту були досить широкі. Справа у тому, що Україна на початку XX ст. переживала початковий етап модернізації, і Південь, незважаючи на його своєрідність, не був у цьому відношенні винятком. Економічна

структура регіону характеризувалася домінуванням великого виробництва, насадженого за сприяння імперського уряду зусиллями і капіталами іноземців. Численні дрібнотоварні сегменти економіки, зорієнтовані на масового споживача, ніким не були зайняті. До їх освоєння у великих шахтовласників і заводчиків, увага яких була сконцентрована на високорентабельних виробництвах і виконанні мільйонних казенних замовлень, “не доходили руки”. Це була сфера місцевих підприємців. Професійно це власники торговельних закладів, дрібних і середніх кустарно-ремісничих підприємств, млинів, олійниць, вовномієнь, закладів харчування, крамниць, цегляних і черепичних заводів та інших промислових підприємств і установ сфери обслуговування, що працювали з невеликою кількістю найманих робітників та учнів. На Півдні національний капітал концентрувався, головним чином, у тих селах, селищах і містечках, де переважало українське населення і панувала українська мовна стихія. Тут була їхня “ніша”. І самі вони за розмірами капіталу і можливостями були дрібними, інколи середніми. Осіб масштабу українського цукрозаводчика-мецената В.Симиренка серед них, звичайно, не було. Та й не поривали вони ні з рідною мовою, ні з національністю. Для цього у них не було ні часу, ні гострої необхідності. У кожному великому південноукраїнському селі функціонувало 10–20, а то й більше дрібних торговельно-промислових закладів.

Місцевий сільський капітал виростав у тісному зв’язку з кустарно-ремісничими промислами. Звичайно, не всі зайняті в українських селах у промислах були українцями. Це була багатонаціональна категорія. Обстеження ремесел і промислів Херсонської губернії показали, що на початку ХХ ст. в них було багато “прийшлих” міщан-євреїв і навіть вихідців з великоруських губерній, Царства Польського, австрійських і румунських підданих (цигани) [12, с.6-10]. Але з часом до несільськогосподарських занять все частіше долучалися місцеві селяни-українці. Більшість обила це з бідності (не вистачало землі, і у вільний від сільськогосподарських занять час займалися поширеним на Півдні гончарним промислом, виготовленням саманної цегли, блоків з кіз’яків, що використовувалися як паливо, плетінням кошиків і солом’яних капелюхів чи виготовленням мітел і т. ін.). Інші, власне підприємці, маючи вдосталь землі, шукали додаткових джерел економічної діяльності поза сільським господарством: заводили крамниці або, наймаючи робітників, відкривали олійниці, маслоробні, цегельні заводи, майстерні по виготовленню возів, фургонів, саней і т. ін. Особливо швидко ця підприємницька категорія зростала в умовах Столипінської реформи, яка відкрила ширші можливості для ринкових відносин, і селяни охочіше, ніж раніше, купували якісні товари. Місцеві виробники йшли їм назустріч. В цих умовах перед сільським капіталом відкривалися додаткові перспективи, і ріс він не лише за рахунок “прийшлих”. Серед сільських кустарів Катеринославської губернії в 1908 р. лише 37% були зайняті виключно в промислах, не маючи ніяких інших занять. Це саме ті, “прийшли”, ремісники і частково місцеві безземельні селяни, які традиційно обслуговували село. Але 63% кустарів займалися також сільським господарством, причому, 16% з них мали 9 і більше десятин землі [6, с.100-101]. Це місцеві заможні селяни. Подібна ситуація була характерна і для Херсонської і Таврійської губерній. Так, наприклад, у селі Вознесенці Мелітопольського повіту, де напередодні Першої світової війни нараховувалося близько 1 тис. господарств, 17 заможних селянських сімей мали торговельно-промислові заклади, де працювали наймані робітники [13, с.50,136,457]. На певному етапі розвитку промислу селяни змушені були вирішувати, якому заняттю віддавати перевагу. Як правило, вони відмовлялися від роботи на землі або передавали її комусь з наступників і всю свою увагу зосереджували на промислових заняттях, перетворюючись у повноцінних підприємців-капіталістів, тоді як кустарі-бідняки перетворювалися в найманих робітників. Ці процеси у ХІХ – на початку ХХ ст. у значно більших масштабах відбувалися в лівобережних губерніях і на Правобережжі. Тепер черга дійшла і до Півдня.

Модернізаційні процеси в Україні супроводжувалися швидким зростанням інтелігенції. Прискорене просування Півдня шляхом модернізації обіцяло інтенсивніше, ніж у інших регіонах, зростання чисельності її представників.

Як і інші суспільні групи регіону, інтелігенція була багатонаціональною. Загальні обставини тодішнього життя привели до того, що в ній переважали росіяни. Вони становили основу адміністративного апарату, більшість з них була серед лікарів, викладачів вузів і спеціальних навчальних закладів, юристів, журналістів, акторів, інженерів, офіцерів армії і поліції тощо.

Українців у середовищі інтелігенції Півдня було порівняно мало. Серед 127 тис. осіб, які згідно з даними перепису 1897 р. були пов'язані з розумовою працею, українців було менше третини. Зосереджені вони були, головним чином, на Лівобережжі (понад 40%), а решта – приблизно по 20% на Півдні і Правобережжі [45, с.58]. Переважали українці серед сільської інтелігенції та спеціалістів без вищої освіти. В останні десятиліття XIX – на початку XX ст., в умовах прискореної модернізації, серед українців піднявся престиж розумової праці і бажання стати вчителями, лікарями, юристами, агрономами, ветеринарами тощо. Викликано це було, серед усього іншого, небажанням ділити господарство між спадкоємцями. В цих умовах батьки прагнули віддати молодших синів на навчання до вищих і середніх навчальних закладів, щоб забезпечити їх надійними засобами існування поза сільським господарством.

Але далеко не всі, хто вийшов з українського середовища, зуміли зберегти українську ідентичність. На шляху формування української інтелігенції стояли серйозні перепони. Царський уряд на Півдні ще цілеспрямованіше і послідовніше, ніж у інших регіонах України, пригнічував усі прояви національного життя. Курс на зросійщення втілювався в політиці Російської імперії, починаючи від Петра I і закінчуючи Миколою II.

У сучасній літературі інколи наголошується на неефективності урядової політики російщення українців. Як на причини цього вказується загальна відсталість Росії і неефективність адміністративної системи в умовах запізнілої модернізації. Якщо з цим можна погодитися, то лише у тій частині, яка стосується селянства і нижчих прошарків сільської інтелігенції. Нижчі верстви інтелігенції – їх іноді називають “напівінтелігенцією” – це найчисленніші її категорії. Напередодні Першої світової війни в Україні було близько 120 тис. різних рангів учителів, понад 350 тис. канцеляристів та дрібних урядовців, волосних писарів, конторників і техніків в усіх галузях народного господарства. До цього слід додати 135 тис. священиків і паламарів [57, с.201]. Разом це перевищує 600 тис. чол. Близько 200 тис. представників цих категорій постійним місцем проживання мали південні губернії, переважно села і робітничі селища, де були досить сприятливі можливості, щоб зберегти мову батьків і свої національні почуття. Саме тут слід шукати найчисленніші групи незросійщеної української інтелігенції.

Що ж стосується середніх і вищих прошарків інтелігенції, постійним місцем проживання яких були міста, особливо великі, то політика русифікації по відношенню до них була досить ефективною, хоча і не всесильною. Часто, втрачаючи навички спілкування рідною мовою, інженер, військовий, чиновник чи юрист зберігав інтерес до української культури, симпатії до українського руху і лояльність до всього українського. Як свідчать факти, таких в Одесі, Катеринославі, Херсоні, Миколаєві, повітових містах і робітничих селищах регіону було чимало.

Підсумовуючи сказане, можемо констатувати значне відставання української більшості регіону на шляху модернізації від росіян, євреїв, греків та представників деяких інших національних меншин Півдня. На початку XX ст., як і сторіччя назад, українці були представлені, головним чином, селянством. В промисловості, торгівлі, на залізницях та інших ділянках праці, пов'язаних із сучасним виробництвом, їх було порівняно мало. Прошарок українських робітників, дрібної буржуазії і великої торговельно-промислової буржуазії був тонким і маловпливовим. Залишається розглянути, наскільки помітною була в регіоні національна інтелігенція, наскільки здатною вона була виконувати свою історичну місію формування національної

свідомості українців, перетворення їх у модерну націю. Адже в націотворенні інтелектуальній еліті належить особлива роль. В тих випадках, коли традиційна еліта (дворянство) і буржуазія виявляються нездатними на роль лідера національного руху, на це місце історія висуває інтелігенцію.

Формування національної свідомості

Історики прийшли до висновку, що національна свідомість не формується стихійно. Вона є результатом цілеспрямованого виховання засобами національної культури – освіти, художньої літератури, преси, впливу сім'ї, громадсько-політичних об'єднань, партій тощо.

Інформація про різноманітні прояви українського культурного життя в Катеринославі, Одесі, Олександрівську, Мелітополі і в багатьох інших містах і селах Півдня зустрічається в історичних документах досить часто. Його натхненниками були народні вчителі, земські службовці, студенти, письменники, вчені, актори, музиканти тощо.

Так, у 1882 р. з ініціативи блискучої плеяди українських інтелігентів з Херсонщини Марка Кропивницького, братів Тобілевичів (Миколи Садовського, Івана Карпенка-Карого, Панаса Саксаганського) і Марії Садовської-Барілотті в Єлисаветграді була заснована українська театральна труппа, яка поклала початок українському етнографічно-побутовому театру. Як не дивно, але урядова політика обмеження української культури створила в південному регіоні сприятливі умови для українського театру. З 1883 по 1894 рік, коли за рішенням київського генерал-губернатора була заборонена діяльність українських театральних труп на території Київщини, Волині і Поділля (Малоросії), південний регіон (Новоросія) став одним з головних районів гастрольної діяльності труппи. Але найбільш вражаючим стало те, що саме на Півдні України з початком ХХ ст. почали масово виникати численні аматорські драматичні, хорові та інші гуртки, у репертуарі яких переважала українська класика. Ці гуртки виступали не лише перед сільською аудиторією, але і в робітничих селищах і на робітничих околицях міст. В документах збереглися численні свідчення того, що кожний виступ професійних і аматорських колективів збирав масову аудиторію.

Складається враження, що численну аудиторію збирали всі акції, пов'язані з українським культурним життям у регіоні. Коли, наприклад, у 1903 р. одеські учасники відкриття пам'ятника І.Котляревському у Полтаві – М.Комаров, І.Луценко, І.Липа і В.Боровик – організували дома лекцію про творчість поета, прийшло неймовірно багато як для зросійщеного міста слухачів – близько 3 тис. чоловік [52, с.57].

Але особливо показовим було зростання інтересу до українського слова в селі. У 90-ті роки з ініціативи земського службовця Павла Чижевського, у майбутньому відомого діяча українського національного руху, члена 1-ї і 2-ї Державних дум від Полтавщини (туди він переїхав наприкінці 1905 р.), в Олександрівському повіті на Катеринославщині на земські кошти була відкрита книгарня, яка одержувала від видавництва народні книжки російською і українською мовами для поширення в навколишніх селах. Серед цих книг був "Кобзар" Тараса Шевченка, оповідання українською мовою Б.Грінченка, дитячі твори О.Білоусенка (псевдонім О.Лотоцького), книги з питань практичного землеробства Є.Чикаленка, байки Л.Глібова, твори М.Кропивницького та інших авторів. Сучасники свідчать, що місцеві селяни охоче купували ці книги. За січень–лютий 1898 р., наприклад, лише одного "Кобзаря" Т.Шевченка з книгарні розійшлося 120 екземплярів [60, с.11-12]. Земський статистик Юхим Павловський зафіксував під час обстеження селянських господарств на Катеринославщині у 1899 р. великий попит на книги українською мовою. Зокрема, він сам поширив по селах близько 500 маленьких книжечок і засвідчив, що селяни за ним "ганялися", почувши, що він роздає книги. Павловський сам був свідком того, як дівтора напам'ять розповідала казки Б.Грінченка і поему "Марко Проклятий" Олексі Стороженка [60, с.7,11].

Поширення українських книг у регіоні набуло масового характеру після 1905 р. Зокрема, брошура Євгена Чикаленка українською мовою “Розмови про сільське господарство”, видана в Одесі у 1902 р., була розповсюджена величезним тиражем – 500 тис. примірників. [50, с.14].

Приклад П.Чижевського і Є.Чикаленка, звичайно, не типовий, хоча й не винятковий. У кожному повіті південноукраїнського регіону працювало по 100 і більше земських службовців, серед яких траплялися палкі прихильники і популяризатори українського друкованого слова, діячі українського національного руху. Зустрічалися вони і серед чиновників, великих землевласників, вчителів, лікарів тощо. У 1902 р. член сільськогосподарського комітету Ананіївського земства Херсонської губернії Є.Чикаленко порушив питання про викладання українською мовою в школах. Того ж року за впровадження української мови у школах виступили сільськогосподарські комітети Херсонського та Бердянського земств. З проханням про дозвіл українського друкованого слова виступив у 1902 р. сільськогосподарський комітет Новомосковського земства Катеринославської губернії [52, с.55].

Поширення українських симпатій в земствах не випадкове. У статті “Українські діячі в земствах” О.Моргун писав: “Характерною рисою більшості нащадків козацької старшини, що відбивала суспільно-політичні погляди земства, слід визнати майже повну опозицію до царського уряду. В цьому виявилася своєрідна українська “земщина” з властивою для неї ворожістю до російської бюрократичної “опричнини” [53, с.58].

З початком революції 1905 р., коли влада змушена була йти на діалог з народом, вона інколи зверталася до нього зрозумілою йому, тобто українською мовою. Заслугує на увагу такий приклад. Після того, як був обнародований маніфест 17 жовтня 1905 р., голова Катеринославського губернського земства, у майбутньому голова Державної думи і принциповий противник введення української мови у школах України Михайло Родзянко опублікував цей документ у перекладі... українською мовою. Переклад маніфесту і великого коментаря, у якому населення заклиалося до спокою, здійснив Дмитро Яворницький [75, с.173,229-232].

Широкого розповсюдження рух за українізацію школи і українське друковане слово набув на Півдні після революції 1905 р. У січні 1911 р. шкільна комісія при земській управі Олександрійського повіту Херсонської губернії дозволила вчителям повіту викладати українською мовою у молодших класах. Цим самим було легалізовано те, що вчителі повіту робили без усякого дозволу. Про необхідність українізації школи і дозволу українського друкованого слова говорили перед різними аудиторіями представники Тираспольської, Херсонської та інших повітових земських управ. Подібні настрої у передвоєнні роки були поширені на Катеринославщині. Їх речники виступали твердо і рішуче. Відомий противник українського руху цензор С.Щоголев описав випадок, коли у 1912 р. Катеринославський губернський з'їзд агрономів вилучив із своєї резолюції пункт про необхідність видавати літературу виключно російською мовою після того, як один з делегатів виступив з протестом. “Наскоку одного “щираго украинца” було достатньо, щоб втопити весь з'їзд у прекраснодушну обломовщину”, – з досадою і роздратуванням констатував Щоголев [77, с.408-409].

Царський цензор спростив ситуацію. Насправді з'їзд агрономів, які постійно спілкувалися з селянами і знали їх настрої, був готовий відмовитися від антиукраїнської резолюції. У населенні південного регіону був досить сильний інтерес до українського друкованого слова і формувалося відчуття необхідності мати національну школу і допустити українське слово в усі тодішні інституції. Так, селяни Катеринославської губернії неодноразово зверталися до Державної думи та інших установ з вимогою припинити переслідування українського слова і навіть надати автономію українському та іншим народам царської Росії. Показова реакція населення Катеринославщини на виступ у Державній думі у 1913 р. М.Родзянка, який, посилаючись на реакцію селян на надрукований з його ініціативи українською мовою Маніфест 17 жовтня, стверджував, що селяни нібито не зрозуміли документа, а вимоги ввести українську мову у школах йдуть від “невеликої групи якихось неспокійних елементів”. Було організовано збір

підписів під протестом проти антиукраїнської заяви Родзянка. За декілька днів свій протест висловили 1790 селян і робітників Катеринославського, Новомосковського та Павлоградського повітів [85, 1913. – 8 жовтня].

Показово, що ці настрої селянства зустрічали підтримку не лише національної інтелігенції регіону. Шість депутатів III Державної думи від південноукраїнських губерній – кадети і октябристи – підтримали ініціативу 37 депутатів, які внесли законопроект про введення в початкових школах української мови з 1908-1909 навчального року [52, с.133]. Характерно, що жоден з них не входив до Української думської громади.

Перелік подібних прикладів можна продовжити. За кожним з них стояли постаті українських інтелігентів – вчителів, агрономів, лікарів, земських гласних і земських службовців, вчених, журналістів тощо.

Інколи вважають не зовсім логічним, що в умовах революції 1905 р. першою з ініціативами по відродженню української культури виступила інтелігенція Півдня. Можливо, це трапилося тому, що тиск на українську культуру тут був особливо сильним. Одеса, наприклад, була одним з найважливіших центрів чорносотенства в Україні. Але саме тут першими з вимогою відкрити українську кафедру виступили восени 1905 р. студенти Новоросійського університету, а через деякий час подібні петиції відправили до Петербурга студенти Київського і Харківського університетів. У січні 1907 р. у Новоросійському університеті почав читати українською мовою лекції з історії української літератури Олександр Грушевський, брат видатного історика, приват-доцент університету.

Перші на підросійській Україні товариства “Просвіта” також виникли на Півдні. Документально встановлено, що катеринославська і одеська “Просвіти” були засновані ще наприкінці 1905 р., тоді як усі інші – пізніше, у 1906-1908 рр. Так, одеська “Просвіта” була утворена явочним порядком після Маніфесту 25 жовтня завдяки ініціативі відомого бібліографа, етнографа і літературного критика М.Ф.Комарова і близьких до нього місцевих українських інтелігентів, у т. ч. С.Шелухіна, І.Луценка, О.Грушевського, І.Бондаренка, М.Слабченка. На день заснування в “Просвіті” було 80 членів, а через рік – 400. “Просвіта” проводила лекційну і артистичну діяльність, яка збирала великі аудиторії. Так, на організованому 23 листопада 1905 р. вічі, на якому головували І.Луценко та Д.Боровик, з доповіддю про історію України і поточні завдання українства виступив С.Шелухін. На віче було запрошено 1300 чол., а бажаючих бути присутніми виявилось значно більше [86, 1906.-1 янв.]. Важко навіть уявити, щоб у зрусіфікованій Одесі знайшлося стільки палких прихильників української культури. “Просвіта” організувала бібліотеку з фондом в 2000 томів, почала видавати українську газету “Вісті”. В планах було відкриття української школи, видання популярних книжок і відкриття філій у містах і селах Одещини. Вдалося опублікувати “Запорозькі Вольності” М.Комарова та “Про Гарібальді – борця за волю італійського народу” І.Бондаренка. Філії на Одещині уряд відкривати не дозволив. Про авторитет одеської “Просвіти” свідчить той факт, що на виборах в Одеську міську думу її гласними було обрано 9 “просвітян”.

Влада досить насторожено ставилася до діяльності “Просвіти”, прагнучи ізолювати її. Так, у 1907 р. офіцерам було заборонено відвідувати усі заходи “Просвіти”. В листопаді 1909 р. одеська “Просвіта” взагалі була заборонена. До речі, це була одна з перших подібних заборон в Україні. Але в 1910 р. просвітяни утворили “Одеський український клуб”, який виконував функції “Просвіти”. У 1911 р. на базі музично-драматичної секції колишньої “Просвіти” було створено товариство “Українська хата в Одесі”, яке діяло до 1917 р.

Катеринославська “Просвіта” також належала до найбільш активних національних організацій культурницького профілю в Україні. Через рік після заснування в ній було понад 330 членів. У “Просвіті” в різні часи працювали відомі історики Д.Дорошенко, Д.Яворницький, В.Біднов і А.Кашенко, етнограф Г.Залюбовський, фольклорист А.Андрієвський, поет І.Манжура. Стараннями керівників “Просвіти” в губернії було

відкрито 10 філій, у тому числі в місті Олександрівську, селах Гуляйполе, Перещепина, Мануйлівка, Діївка, Веселі Терни, Лоцманська Кам'янка, Амур. Із замкнутої групки інтелігентів катеринославська "Просвіта" перетворилася на могутній національно-культурний центр, вплив якого поширювався на всю губернію.

У тісному контакті з Катеринославською "Просвітою" діяла місцева архівна комісія, яка організувала в місті цикл лекцій про місцевий край. Серед лекторів були Д.Дорошенко, Д.Яворницький, А.Синявський, І.Акінфієв та ін. [85, 1912.–1 лютого].

Організатором і керівником "Просвіти" в Миколаєві, яка об'єднувала 160 чол., був відомий український історик, композитор і письменник М.Аркас. Її активна діяльність набула великого розголосу в місті. Наприклад, газета "Николаевская жизнь" 24 липня 1910 р. розповіла про організоване просвітянами велике фольклорне свято "Сорочинський ярмарок". Були побудовані "український хутір" і "ярмарковий майдан" з ятками і возами, з яких продавалися вироби полтавських ремісників. Бульвар, на якому проходило свято, був уквітчаний електроліхтарями, гірляндами та прапорцями. Хор "Просвіти" співав українських народних пісень. Флотський духовий оркестр зіграв українське попурі. Грав ще і струнний оркестр під керівництвом члена "Просвіти" А.Іванова. В окремому приміщенні були танці та безплатний ілюзіон.

"Просвіта" в січні 1908 р. була заснована також в Мелітополі Таврійської губернії. Вона об'єднала 80 членів. В активі мелітопольської "Просвіти" – організація літературних вечорів, лекцій, вистав, поширення українських книг. Вплив цього об'єднання поширювався далеко за межі таврійського повітового центру. Але з самого початку воно опинилося під прискіпливим контролем місцевої поліції.

До роботи у "Просвітах" залучалися сотні селян, робітників, службовців, дорослих і дітей, українців, росіян, євреїв, представників інших національностей. Кожна лекція чи будь-який інший захід одеської, катеринославської, миколаївської чи якоїсь повітової чи сільської "Просвіти" Півдня збирав масову аудиторію, яка обмежувалася лише розмірами приміщення. Так, мануйлівська "Просвіта" на новий 1912 рік організувала ялинку для дітей. Свято почалося "українським маршем", зіграним на патефоні. Українською мовою читалися гумористичні вірші, байки Л.Глібова, співалися пісні. Усім дітям – а їх було до 250, у тому числі з російських і єврейських родин, – від "Просвіти" було роздано ласощі в торбинках з написом "Не забувайте "Просвіту" [54, с.145-158; 50, с.40]. Збереглася інформація про подібні заходи з участю сотень людей під новий 1912, 1913 і 1914 роки у багатьох населених пунктах Південної України. А коли у 1913 р. катеринославська "Просвіта" організувала урочисті збори з нагоди 40-річчя літературної діяльності Івана Франка, увагу присутніх привернула велика група святково вдягнених селян, що трималися окремою групою. Виявилося, що це жителі сіл Мануйлівки і Краснопілля, які дізналися про запланований вечір з газет. Це свято набуло великого розголосу серед громадськості всієї губернії.

Результати діяльності перших "Просвіт" на Півдні стали помітними дуже швидко. Вони підносили почуття національної і людської гідності українців, пробуджували їх інтерес до власної історії, культури. В містах і селах стали з'являтися організовані громади українців, з позицією яких влада змушена була рахуватися. Українська культура завдяки діяльності "Просвіт" переставала бути справою невеликої групки інтелігентів-патріотів і стала пускати корені в народі. Це було національне виховання, якого українці тривалий час були позбавлені.

Південноукраїнські "Просвіти" досить активно виступали за повернення українського слова у стіни школи. Так, катеринославська "Просвіта" запровадила лекції з українознавства для місцевих учителів. У першій лекції "Українська мова як засіб початкової освіти" лектор Д.Липківський навів уривок з творів К.Ушинського, де той засудив русифіковану освіту в Україні, назвавши її "пеклом". Миколаївська "Просвіта" надіслала листи депутату Державної думи професору І.Луцицькому, керівництву петербурзької "Просвіти" і делегатам Празького всеслов'янського студентського з'їзду з проханням підняти свій голос за українізацію шкіл і відкриття у вищих навчальних закладах українських кафедр. Керівник "Просвіти" М.Аркас протягом 1907-1908 рр.

утримував українську школу в Богданівці. На відкриття української гімназії були зібрані кошти одеською “Просвітою”. Коли влада відмовилася реєструвати статут гімназії, кошти були передані на розвиток української освіти подільській “Просвіті”. На відродження української школи були спрямовані зусилля Всеукраїнської учительської спілки (ВУС), осередки якої активно діяли в Катеринославі, Херсоні й повітових містах південних губерній. Так, Олександрівська група ВУС нараховувала 56 членів, Ялтинська – 26 [35, с.49,37,53,60,80].

Перелік прикладів участі української інтелігенції у формуванні національного культурного середовища на Півдні можна ще довго продовжувати. Але звернемося до висновку одеського дослідника А.Мисечка, який українському культурно-освітньому руху на Півдні України в 1900-1914 рр. присвятив кандидатську дисертацію: “Південь України мав такі ж поступові тенденції в культурно-освітній сфері, як і решта регіонів України, а подекуди випереджав їх” [52, с.10]. Цей висновок нам здається достатньо вмотивованим.

Зерна національного виховання падали на сприятливий ґрунт. Адже південноукраїнське селянство завжди вирізнялося своєю незалежною вдачею, прагненням до свободи. Відомий земський статистик В.Постніков, який наприкінці XIX ст. робив опис селянських господарств Мелітопольського повіту, був вражений незвичними рисами ментальності місцевих селян. Він зазначив, що ці селяни не бояться начальства, сміливо вступають з ним у дискусію, відстоюючи свою точку зору. Зокрема, вони не бояться говорити про те, про що селяни інших регіонів говорять неохоче – про власне господарство, його прибутки і витрати. Постніков описав випадок, коли у відповідь на спробу представника адміністрації вказати селянинові, як йому краще обробляти землю, той у відповідь просто засміявся, а потім махнув рукою і пішов додому.

Окремі факти (систематичного дослідження ніхто не проводив) свідчать, що селяни Півдня України досить швидко переймалися національною ідеєю, коли попадали під вплив її носіїв. Це, зокрема, констатував на підставі своїх контактів з селянами Олександрівського повіту Катеринославської губернії земський статистик Юхим Павловський. Але його висновок досить обережний: “Мої розповідання про знайомих мені селян на декого з читачів зроблять, може, враження високого розвитку національної самосвідомості, якої не можна сподіватися від простих селян, глибокого зміцнення (в одиницях) переконання про потребу свого власного життя як окремої нації. Треба завважити, що мені поталанило здібатися з найзаможнішими господарями, що мали вигідні умови життя і досягли такого ступеня самоосвіти, – ті умовини, якими не могли скористатися бідні селяни і селяни середньої заможності. Звичайно, де заможність, там і освіта!.. Се раз. По-друге, що ж між заможними селянами... такий розвиток самоосвіти, таке зацікавлення суспільними інтересами свого народу – явище поодиноке; більшість же письменних українців прагнула до того, щоб якомога хутчій витравити в собі те, що нагадувало йому своє походження, і зробитися “благородним”, тобто, москалем по мові...” [60, с.7,11].

Зауважимо, що спостереження Юхима Павловського 1899 р. особливо цінні тим, що опубліковані по свіжих слідах подій. Але слід враховувати, що у наступні 15 років у свідомості селянства відбулися істотні зрушення – більші, ніж у будь-який інший попередній період, тому не зовсім коректно становище наприкінці XIX ст. автоматично переносити на 1914 р. Нагадаємо ще раз уже доведену істориками тезу, що українське населення швидше проймається національними почуттями, коли ставало об’єктом відповідного впливу інтелігенції. Немає сумніву, що й діяльність інтелігенції південноукраїнського регіону за ці 15 років не пройшла безслідно. Український історик Дмитро Дорошенко, спілкуючись у 1909 р. з селянами Катеринославщини, відзначив у них риси, які не зустрічав у інших регіонах України: “Селяни Катеринославщини відрізняються від селян, яких я знав на Київщині та й на своїй Чернігівщині, сміливістю, незалежною вдачею, великим почуттям особистої гідності. В значній мірі це були нащадки запорожців, вони зберегли козацьку вдачу своїх предків. Коли я побував на

підміських селах (біля Катеринослава. – Авт.) і познайомився з селянами, мене приємно вразила їх національна свідомість, нічого подібного я до цього не бачив, і тому, скажу по правді, я з захопленням пристав до культурно-просвітньої роботи, що велася в селах” [2, с.120-121].

Та все ж для остаточного висновку цих фактів недостатньо. Питання про рівень національної свідомості селянства залишається дискусійним. У таких дискусіях “Просвіти” та інші національно-культурні товариства з їх пасіонарними керівниками й активними членами називають невеликими острівцями в океані російського й зросійщеного середовища. Це справді так. Вони були схожі на острівці. Але, на наш погляд, правильніше назвати їх вершинами архіпелагу, що спирався на величезний материк. Тіло цього материка – мільйони українців південного регіону – залишалося під водами “новоросійського” океану, хоча контури його проглядалися з кожним роком все чіткіше і чіткіше.

Національно-визвольні рухи і територіальні тенденції

В історичній літературі зазначається, що український національно-визвольний рух, тобто політичний рух, спрямований на відродження української державності, був на початку ХХ ст. на Півдні у порівнянні з іншими регіонами України розвинутий слабо. Вклад Півдня в українське державотворення пов’язується, головним чином, зі створенням індустріальної бази України. Цю точку зору у свій час висловив Іван Лисяк-Рудницький [49, с.155]. Але вона сприймалася як дещо умоглядна, адже до останнього часу конкретно-історичних досліджень стану українського національно-визвольного руху у південноукраїнському регіоні не проводилося. А тепер, коли стали з’являтися наукові праці, які описують різні прояви визвольного руху на Півдні в дореволюційний період, виникають підстави скорегувати цю точку зору.

Вище зазначалося, що українська інтелігенція не мала жодних “новоросійських” комплексів. Південь України вона вважала такою ж органічною частиною України, як, наприклад, Слобожанщина чи Волинь. Наведені факти з культурно-освітньої діяльності південноукраїнської інтелігенції по формуванню національної свідомості місцевих українців підтверджують це. Всі українські політичні течії і організації, які існували у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., мали свої відгалуження, інколи досить впливові, у південноукраїнському регіоні. Згадаймо хоча б Одеську громаду, вплив якої поширювався на весь Південь. Коли наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст. почалося політичне структурування українського руху і виникла Загальна безпартійна організація, її громади діяли у Катеринославі, Одесі, Севастополі, Єлисаветграді і Херсоні. Пізніше на Півдні працювали громади Революційної української партії, окремі члени Української демократично-радикальної партії і поширювалися їхні видання. Поліція констатувала розповсюдження на Півдні “Самостійної України” Миколи Міхновського, що засвідчило про присутність тут членів чи симпатиків Української народної партії [52, с.52,63-64,87]. Серед керівників повстання на броненосці “Потьомкін”, більшість матросів якого складали українці з південних губерній, був Олександр Коваленко – член Революційної української партії, попередниці УСДРП. Після того, як РУП перетворилася на Українську соціал-демократичну робітничу партію, досить сильні її організації утворилися в Катеринославській губернії. У всіх губерніях Півдня, у тому числі в кримських повітах Таврійської губернії діяли в роки першої російської революції групи українських есерів. Збереглося багато свідчень про впливову групу самостійників на чолі з І.Липою та І.Луценком в Одесі. Всі українські партії бачили майбутнє південного регіону у складі оновленої, суверенної України.

Заслуговує на увагу і та обставина, що Південь дав Україні видатних діячів національно-визвольного руху Дмитра Донцова і Володимира Винниченка. На Півдні народилися і у різні роки вели активну громадсько-політичну діяльність авторитетні в національно-визвольному русі особи – Василь Біднов, Ісаак Мазепа, Левко Мацієвич, Микола Стасюк, Антін Сенявський, Панас Феденко та ін.

Революція 1905 р. показала, що члени українських політичних партій здатні піднімати південноукраїнське селянство на масові і організовані протестні дії, особливо коли у вимогах поєднувалися соціальні і національні гасла. Так, під керівництвом українських соціал-демократів братів Мазуренків у 1905 р. на Донщині і Східній Катеринославщині розгорнулася діяльність селянської Спілки, кількість членів якої досягла 100 тис. чол. Спілка вносила елементи організованості в стихійний селянський рух. Вона вела роз'яснювальну і агітаційну роботу в селах, піднімала селян на страйки, сприяла демократизації сходів, оновленню сільського виборного начальства, об'єднувала різні політичні групи в селянстві за партійною ознакою. Найголовнішими вимогами Спілки було створення земельного фонду, наділення трудящих селян землею і надання автономії Україні [71, с.252]. Документи свідчать, що члени Спілки вели себе досить виважено, а керівники закликали селян утримуватися від підпалів і знищення поміщицького майна. Разом з тим на Півдні було немало випадків, коли невідпорядковані впливи Спілки селянські виступи переростали у стихійні бунти, що супроводжувалися насильством над поміщиками і знищенням їхніх маєтків. Але в цілому селянська боротьба на Півдні розгорталася організованіше, ніж у інших регіонах України, а випадків стихійних погромних виступів, що супроводжувалися насильством по відношенню до великих землевласників, було менше. І не в останню чергу це було наслідком організуючого впливу на селянство партійної й безпартійної інтелігенції.

Але чи достатньо було цього впливу, щоб південноукраїнське селянство з його волелюбними історичними традиціями піднялося на боротьбу під національними гаслами? Відповідь на це питання важлива з огляду на те, що без національно-державницьких настроїв з певним соціальним ідеалом прагнення селянства зберегти свободу і традиційні життєві устої може переродитися в анархічну деструкцію, що не один раз траплялося в історії України. Саме це, мабуть, мав на увазі Ярослав Грицак, коли зазначив, що “протягом XIX ст. тут (на Півдні України. – Авт.) існували анархічні традиції запорізького козацтва” [28, с.21]. Однак до цих слів відомого історика слід поставитися з певними застереженнями. Адже запорозьке козацтво – це не тільки і не стільки анархія. Це – цілий світ з різноманітними, у тому числі, звичайно, і анархічними тенденціями. В якій формі проявиться генетична пам'ять південноукраїнського селянства в екстремальних історичних умовах – залежало від конкретних обставин часу. Щодо передвоєнного періоду можна констатувати, що національно-визвольний рух в регіоні не набув масового характеру.

Однак, на наш погляд, справа не у розмаху українського руху в південних губерніях – зрештою, до 1917 р. він не мав масового характеру у жодному регіоні підросійської України. Справа, головним чином, у тому, що на політичній арені Півдня український визвольний рух мав сильніших конкурентів, ніж його представники в інших регіонах України.

Серед цих конкурентів на першому місці стояли, звичайно, політичні речники російської етнічної групи, представники якої на Півдні України – Новоросії – взагалі не вважали себе меншиною. Росіяни регіону мали повну соціальну структуру – свої “низи”, середні верстви, аграрно-промислову та інтелектуальну еліту. Російська адміністрація, російська мова, преса, освіта і пануюча тут російська культура створювали для росіян у регіоні відчуття комфортної “домашності”. Разом з тим російська етнічна спільнота Півдня, як і населення корінних російських територій, була досить сильно здиференційована, внаслідок чого її симпатії розпадалися між різними політичними партіями.

На Півдні були чи не найчисленніші в Україні відділення загальноросійських політичних партій. Хоча це питання спеціально не вивчалось, але окремі дані свідчать на користь цього твердження. Так, у південноукраїнському регіоні було зосереджено понад 50 тис. або близько 45% від загальноукраїнської кількості членів правомонархічних партій (“Союза русского народа”, “Союза им. Михаила Архангела” і подібних йому політичних об'єднань) [39, с.77-78]. В Одесі, Катеринославі, Миколаєві і Херсоні, Олександрівську, Мелітополі та інших містах регіону були досить впливові

відділення російської конституційно-демократичної партії. Підрахунки В.Шелохаєва свідчать, що в Україні у 1907 р. численніші відділення кадетської партії були лише на Київщині [78, с.115-130]. Але одеська організація КДП була також достатньо авторитетною і претендувала на роль провідної на Півдні імперії. Зокрема, у березні 1906 р. вона ініціювала з'їзд представників кадетської партії українських і деяких південних російських губерній імперії. Мова йшла про створення в Одесі обласного південноросійського комітету КДП [80, с.10-11].

Що стосується Російської соціал-демократичної робітничої партії, то більшість її членів (як меншовиків, так і більшовиків), що діяли на території України, була зосереджена в Катеринославській губернії, зокрема, в Донбасі. Це не випадково. Південь традиційно відзначався високим рівнем активності робітників у боротьбі за свої класові інтереси. Перша робітнича організація в Російській імперії – Південноросійський робітничий союз була створена в Одесі Є.Заславським і Ф.Кравченком у 1875 р. Ця організація мала інтернаціональний склад і суто українськими питаннями не цікавилася. Перший загальний політичний страйк на Півдні Росії у 1903 р. особливо активно проходив у південноукраїнських губерніях, але також ніяких національних гасел не висував.

В літературі наводяться факти про активні дії на Півдні України російських соціалістів-революціонерів і анархістів. Пік їхніх акцій припав на період революції 1905-1907 рр. Серед анархістських організацій виділявся “Південноросійський союз робітників анархістів-комуністів” з центром у Катеринославі, “Мелітопольська група анархістів-експропріаторів”, Бердянська, Гуляйпільська, Новоспасівська, Миколаївська та інші анархістські групи. Одеса і Катеринослав під час першої російської революції були найбільшими центрами анархізму не тільки в Україні, але й у всій російській імперії [41, с.4-61; 42, с.3-32].

Характерно, що у складі місцевих організацій загальноросійських партій було багато місцевих зросійшених євреїв, українців, греків та представників інших національностей регіону. Це стосувалося як конституційних демократів, так і російських соціал-демократів (меншовиків і більшовиків), соціалістів-революціонерів і анархістів.

Росіяни південноукраїнського регіону і всі, хто перебував під їх впливом, майбутнє Південної України, яка для них залишалася Новоросією, бачили у складі оновленої у відповідності з їх поглядами Російської держави. Оскільки інтереси різних соціальних груп перебували в гострому антагонізмі, це робило південний регіон України важливим осередком внутріросійського конфлікту, що невідворотно наближався.

Напередодні Першої світової війни піднесення переживав також кримськотатарський, єврейський, польський, вірменський, грецький та інші національні рухи.

Порівняно невеликий кримськотатарський народ, наприклад, мав власне духовне правління, школу, свої громадські організації і політичні партії, зокрема, кримськотатарську партію соціалістів-федералістів, періодичну пресу, яка видавалася російською, кримськотатарською й арабською мовами, і навіть депутатів у Державній думі – А.Медієва (2-го скликання) й І.Муфтії-заде (3-го скликання). Ці депутати були помітними постатями у фракціях та комісіях Думи і виступали за права і свободи свого народу і тюрко-мусульман взагалі. Важливим фактором, який сприяв самоусвідомленню кримськотатарського населення, було їх компактне розселення.

Що ж стосується євреїв, то вони не були компактно розселені (існування декількох єврейських землеробських колоній не змінює суті справи), але їх громадсько-політичний вплив у регіоні був значним. Сильними були їх позиції у міському самоуправлінні, під їх контролем перебувало багато газет і журналів регіону. Південні губернії були одним з найважливіших в Україні регіонів діяльності різноманітних єврейських політичних партій – СЕРПу, Бунду (за своєю чисельністю вона перевищувала російських меншовиків), Поалей-Ціону, Цейри-Ціону, сіоністів. Останні працювали під началом Катеринославського районного комітету. Євреї Півдня, члени

КДП, засідали у Державній думі. Південь України дав єврейському народові видатних мислителів і лідерів національного руху С.Дубнова і В. Жаботинського.

Грецьке населення також мало свої церкви, право на власну школу, яким активно користувалося, видавало газети, друкувало новогрецькою мовою книги, створювало об'єднання. Досить інтенсивно розбудовували національно-культурні і політичні осередки в південноукраїнському регіоні поляки. Зокрема, в Бердянську поліцією була зафіксована у 1905 р. діяльність групи Польської соціалістичної партії, яка виступала з гаслом незалежності Польщі. На Півдні діяли також члени вірменських національних партій Дашнакцутюн і Гнчак.

Політичні речники національних меншин Півдня пропонували своїм прихильникам різні варіанти вирішення національного питання: від національно-культурної автономії до політичної незалежності. Але, за незначними винятками, у довоєнний період не проявляли бажання наводити “містки” з представниками місцевої більшості – українцями, хоча українці були готові до такого діалогу і з розумінням ставилися до національних вимог євреїв, греків, поляків та ін. Серед яскравих прихильників українсько-єврейського діалогу був Володимир (Зеєв) Жаботинський, якого українофоб С.Щоголев назвав “завзятим захисником української автономії, талановитим журналістом євреєм-одеситом” [77, с.470]. Жаботинський з відвертістю і тривогою визнавав, що “ми самі на Півдні так старанно і наївно насаджували по містах русифікаторські основи, наша преса скільки клопоталася про російський театр і поширення російської культури”, що цілковито випустили з виду, що “поза цими містами вирує суцільне, майже тридцятимільйонне село” [37, с.48]. Жаботинський відзначає коректну і цілком раціональну позицію лідерів українського руху щодо євреїв і пропонує євреям відповідати тим же: “...Керівні партії національного українства визнають право євреїв на єврейську національну культуру. Протестуючи проти обрусіння євреїв, вони не вимагають від нас перетворитися на малоросів і вітають кожен пробісок націоналізації єврейства. Ця позиція цілковито коректна. Ці люди – принаймні тепер – розглядають нас, як повноцінний народ – на ґрунті добросусідського життя. А коли йдеться про добросусідські взаємини, тоді слід і дуже слід рахуватися з тим, що для доброго сусіда є неприємною або незручною навіть така моя дія, на яку я маю цілковите моральне право” [36, с. 64-65].

Осібно трималася південнонімецька етнічна меншина, яка своїх політичних прагнень відкрито не демонструвала. Але це не врятувало її від підозри у нелояльності до імперської Росії, місцевої української більшості та у намірах створити в регіоні “Чорноморську Німеччину”.

Імперські власті прагнули контролювати національні меншини і вели з ними складну “гру”. Наприклад, після ліквідації у 1909 р. в Одесі єдиного українського культурно-освітнього об'єднання – “Просвіти” там продовжували діяльність три польські і німецьке, італійське, литовське, єврейське, грецьке товариства з аналогічними завданнями.

Але громадсько-політична палітра південноукраїнського регіону цими силами не вичерпувалася. В регіоні, крім проімперських і національно-визвольних тенденцій, існували і так звані територіальні. На жаль, сучасні історики не зуміли належним чином визначити їх природу і розмах. Носіями цих тенденцій були різні соціальні верстви і національні групи Півдня, зокрема, місцева буржуазія. Справа в тому, що, крім домінуючого великого іноземного капіталу, тут функціонував і місцевий. Це, головним чином, середні підприємці різних національностей (росіяни, євреї, українці, вірмени, греки та інші), які вклали свої капітали у господарство Півдня і постійно тут проживали. Серед них були і акціонери (як правило, другорядні) великих шахт і металургійних заводів, що належали іноземцям. Це був їх рідний край, з яким вони були пов'язані всіма життєвими обставинами. Будь-яке рішення центральної влади щодо свого регіону вони сприймали, серед іншого, і з точки зору того, як воно впливало на їх благополуччя. Захищаючи свої прибутки, вони змушені були ставати на позиції територіального

(інакше – місцевого, регіонального) патріотизму і навіть критикувати політику царизму, якщо вона якимось чином суперечила їх інтересам.

А підстав для незадоволення цією політикою було достатньо. Бюрократична централізація була загальною бідою імперії, але особливо сильно відчувався її паралізуючий вплив в регіонах з достатньо сформованими місцевими особливостями. Одним з таких регіонів був Південь України. Відгороджуючи його, як і Україну у цілому, від західних товарів високими митними бар'єрами, центр протегував постачання сюди виробниками Росії готових товарів. Але у цьому регіоні було достатньо власних вільних капіталів і можливостей гармонійнішого економічного розвитку, тому така політика царизму не сприймалася не лише місцевими підприємцями, але й великими землевласниками, інтелігенцією, регіоном у цілому. В історіографії вже писалося про невдоволення південних підприємців фіскальною і тарифною політикою центру, що перешкоджала росту місцевих галузей промисловості [46, с.81-88].

Постійною причиною конфліктів були й умови вивозу українського хліба на ринки Заходу, які, з точки зору місцевих виробників, були недостатньо вигідні для них. Непомірно високі митні тарифи знижували конкурентні можливості українського хліба і відволікали хлібні вантажі від південних портів у північні, що негативно відбивалося на прибутках регіону. Інколи було вигідніше транспортувати хлібні вантажі з Бессарабії до далеких Данціга і Кенігсберга, ніж до сусідньої Одеси [71, с.226].

Але, крім вказаних факторів, на появу на Півдні територіальних устремлінь вплинуло і його особливе становище як окремого регіону України. Дослідники прийшли до висновку, що регіонам взагалі властивий особливий тип свідомості і патріотизму – регіональний [24, с.8]. Південноукраїнського регіону цей висновок стосується більше, ніж будь-якого іншого. Вище зазначалося, що Південь з його ще живими традиціями козацького минулого сприймався у масовій свідомості як особлива, несхожа на інші території Росії і України земля, як “вільний степ”, регіон свободи.

Під впливом територіальних тенденцій до певної міри перебувало місцеве самоврядування і навіть частина чиновників. Міські думи і земства вимагали для себе і, звичайно, для регіону ширших повноважень. Ці настрої зустрічали відгук, перш за все, у колах ліберальної інтелігенції і, очевидно, в інших верствах населення Півдня. Вони втілювалися у проекти, які можна було б назвати утопічними, якби за ними не стояли досить впливові економічні і соціально-політичні чинники. Зокрема, на початку російської революції 1905 р. у Одесі заговорили про план утворення окремої державної одиниці – Південно-Російської, або Чорноморської республіки на чолі з популярним у місті адвокатом О.Пергаментом (пізніше – депутат 2-ї і 3-ї Державної думи від конституційно-демократичної партії). Як відомо, програма кадетів передбачала збереження унітарного характеру Росії, але передбачала надання автономії Польщі і Фінляндії. Схоже на те, що на Півдні були готові йти далі. У статті “Южно-Русская республика”, надрукованій по свіжих слідах подій у 1907 р. в Санкт-Петербурзькому “Историческом вестнике”, автор і очевидець подій С.Орлицький описує свої враження від зустрічей з прихильниками цього проекту.

Відбувалося це в Одесі в червні 1905 р. Співбесідник Орлицького, “прихильник радикальних форм життя”, появу плану створення Південно-Російської республіки пояснює несправедливим ставленням російського Центру до Півдня. В загальному вигляді план передбачав: “Ми створимо на Півдні після повстання флоту Південну республіку з Кримом і землями Поділля і Волині. Хай стара насильниця Москва гине від внутрішніх чвар. Нас, жителів Півдня, це не стосується... Польща буде відновлена і перебуватиме із своєю сусідкою у мирі і дружбі” [56, с.876].

Ці настрої під час революції 1905 р. були досить поширеними в південних містах. Про Південно-Російську республіку говорили на політичних мітингах і у приватних помешканнях, серед інтелігентів і міщан. Але, як і слід було чекати, ця ідея зустріла жорстку протидію прибічників державного централізму, які звинувачували одеських кадетів у сепаратизмі. У передовій статті газети Одеського комітету КДП “Известия партии народной свободы” (весна, 1906 р.) О.Пергамент – редактор-видавець газети

змушений був виправдовуватися. Назвавши “обласне начало одним з важливих начал оновлення” Російської держави і оголосивши гаслом партії “обласництво”, він потім уточнив: “Можемо при цьому добросовісно завірити читача, що ні про яке херсонсько-бессарабське королівство ми не помишляємо і ні в Одесі, ні в Олешках республіки не проголосимо” [80, с. 7].

Під час революції 1905 р. ідею утворення на Півдні України окремої республіки підтримував і бунтівний лейтенант П.Шмідт. Немає сумніву, що він виражав настрої певної частини повстанців і їх прибічників на березі. Свідки подій пишуть, що у телеграмі від 15 листопада 1905 р., відправленій на адресу царя, оголошувалося про утворення республіки Кримського півострова. Про цю телеграму говорилося у звинувачувальній промові воєнного прокурора на судовому процесі у справі лейтенанта Шмідта. Текст телеграми відтворив у своїй брошурі про непокірного лейтенанта В.Карнаухов-Краухов: “Цар, Чорноморський флот вийшов з підпорядкування твоїм безвідповідальним міністрам, відрізав Кримський півострів, оголошує федеративну республіку Кримського півострова, вимагає повної амністії політичним в’язням і якнайшвидшого скликання Установчих зборів” [38, с.137].

Як бачимо, мова в телеграмі Шмідта не йшла про повне відокремлення регіону від Росії. Йшлося про територіальну автономію в оновленій демократичній, можливо, федеративній Російській державі.

В історичній літературі немає єдиної точки зору щодо оцінки співвідношення територіальних тенденцій і національних вимог українського народу. Богдан Кравченко, наприклад, вважає, що ці явища ніяк не перетиналися й існували цілком самостійно. Якщо чимось і відрізнялася південна російська буржуазія від всеросійської, внеском якої у національне питання була боротьба проти гасла “національного самовизначення”, то лише своїм “дещо інтелігентнішим характером” [45, с.56].

Ставши на точку зору опонентів цього твердження, можна навести досить переконливі контраргументи. Ще до революції в українському визвольному русі були сили, які вбачали в носіях територіальних тенденцій потенційних союзників. Так, П.Стебницький у газеті “Рада” у 1912 р. писав: “...Поруч з національною роботою не слід нехтувати і другим важним завданням: координацією громадської роботи на Україні відповідно до місцевих потреб і інтересам: елементи неукраїнські або українські та несвідомі можуть гуртуватися на ґрунті ідеї територіальної, і тоді їх робота в кожному разі вийде на користь нашому ладу і нашому краю. А наслідком цієї роботи буде якраз та децентралізація громадського життя в Росії, без котрої і поступ політичного життя нашої держави ніколи не піде справедливим шляхом” [72]. У тому ж році у московському журналі “Украинская жизнь”, який видавав Симон Петлюра, із статтею “Капитализм и русская культура на Украине” виступив М.Гордієнко. Він констатував тісний зв’язок між територіальними і національностями суперечностями в Україні і прогнозував таку перспективу: “Обласні антагонізми переростають в національні. Місцевий капітал не може залишатися індиферентною силою до цих антагонізмів, адже його зростання знаходиться у залежності від культурного і господарського розвитку місцевої національності, який стримується фінансовою централізацією... Усвідомлення обласних інтересів, які захищаються місцевим капіталом, трансформуючись у національну свідомість, неминуче веде до націоналізації капіталу на Україні” [27, с.24]. З подібною точкою зору виступив у 20-ті роки ХХ ст. Михайло Слабченко, який навіть конкретні факти на підтвердження ідеї, що історичні устремління територіальної буржуазії не суперечать інтересам національно-визвольного руху.

Сучасні автори цю проблему спеціально не розглядають. Але окремі з них, торкаючись її, погоджуються з М.Слабченком. Зокрема, І.Лисяк-Рудницький стверджував, що становлення сучасної української нації не зводиться до зусиль одного класу чи однієї етнічної групи – українців. При аналізі цього процесу слід брати до уваги “всякі інші сили” – все, що мало відношення до України і прямо чи опосередковано впливало на формування модерної України [49, с.11-12]. Така точка зору особливо актуальна, коли мова йде про Південну Україну. Тут заклики до

децентралізації і зміни політичного ладу імперії з вуст неукраїнців чи зросійщених українців звучали значно частіше, ніж у інших регіонах.

Вище наводилися приклади ініціативи щодо утворення Чорноморської республіки, пов'язані з іменами О.Пергаменті і лейтенанта П.Шмідта. Але це не був єдиний такого роду випадок на Півдні. У травні 1905 р. у Катеринославі з ініціативи місцевих земців, громадських діячів та інтелектуалів був запропонований проект перебудови Росії на федеративних засадах. Проект був розроблений проф. Владимировим і представлений на розгляд позачергових губернських земських зборів, на яких головував М.Родзянко. Документ констатував банкрутство державної бюрократії і необхідність залучення до управління різних верств населення. Характерно, що при цьому розробник звертався до історичних традицій, у тому числі і (досить обережно) до традицій Запорізької Січі. Передбачались двопалатний парламент і куріальна система виборів [88, 1905.-5 червня]. Особливістю цього документа було те, що він не був ініційований українською національною інтелігенцією, вплив якої у 1905 р. в Катеринославі був досить обмеженим, і навіть не місцевим дворянством українського походження. Серед дворян нащадків козацької старшини було мало – за даними Н.Полонської-Василенко, трохи більше 10%. Насправді це був узагальнене формулювання територіальних інтересів аграрної, торговельно-промислової й інтелектуальної еліти, земців, представників міського самоуправління, зацікавлених в децентралізації Російської імперії. Цікаво, що М.Родзянко, який увійшов в історію як прибічник “єдиної і неділимої” Росії, був серед ініціаторів розробки цього документа.

Можна погодитися, що подібні територіальні ініціативи в умовах жорсткої бюрократичної централізації, яка панувала в Російській імперії, не суперечили корінним інтересам українського національного руху. Але наскільки вони співпадали з його перспективами? Чи одержали б українці Півдня відчутні дивіденди негайно, коли б якийсь з цих проектів був реалізований? Чіткої відповіді на це питання немає. Як показує світовий досвід, цілком суверенну державу можна будувати, повністю ігноруючи інтереси найчисленнішої етнічної групи. Все залежить від того, наскільки ця група організована, наскільки сильними є її економічні, культурні і політичні позиції. Якщо в економіці, політиці і культурі домінують меншини, вони схильні ототожнювати власні інтереси з інтересами території проживання. У цьому випадку етнічна більшість новоствореного державного утворення приречена на підпорядковане становище. Саме так оцінює можливі перспективи утворення Південно-Російської республіки С.Орлицький. Він називає цю республіку “царством євреїв”, де українці перебуватимуть на становищі грецьких ілотів. Як не дивно, але його опоненти, прибічники проекту, погоджуються, що рівності у новоствореній республіці справді не буде, але це допоможе українцям “вийти із стану сплячки і набути значення” [56, с.878].

Справді, подібні проекти не могли задовольнити інтереси українців. Вони обіцяли їм нові умови боротьби за свої національні права, в результаті якої, можливо, й міг бути встановлений новий, більш сприятливий для української більшості баланс відносин з меншістю.

Вказані обставини перетворювали проблему українського національного визволення на Півдні у складнішу, ніж у будь-якому іншому регіоні України. Багато залежало від того, як поставляться до державницьких прагнень українців представники національних меншин, а також як територіальні тенденції і сформовані на їх основі регіональні ідентичності вписуватимуться у загальноукраїнський контекст – стоятимуть на заваді становленню української державності чи сприятимуть цьому процесу.

Але на початку ХХ ст. до цього ще не дійшло. Наближалася Перша світова війна, з якою почався новий етап в історії південноукраїнського регіону.

Джерела та література

1. Всеподданейший отчет министра народного просвещения за 1911 год. – СПб., 1913.
2. Дорошенко Д. Мої спомини про давнє минуле (1901 – 1914 роки). – Вінніпег, 1949.

3. Збірник статистико-економічних відомостей про сільське господарство України. Рік перший. – Харків, 1929.
4. Земледельческий центр и Юг Европейской России. – СПб., 1911.
5. Кирило-Мефодіївське товариство: Документи і матеріали: В 3 т. – К., 1990. – Т. 1.
6. Кустарно-ремесленные промыслы Екатеринославской губернии. Издание Екатеринославской губернской земской управы. – Екатеринослав, 1909.
7. Население Украины по данным переписи 1920 года (Сводные данные по губерниям и уездам). Численность населения. Возрастной состав. Грамотность. Национальный состав // Статистика Украины. – № 124. – Сер. 1: Демография. – Т. V. – Вып. II. – Харьков, 1922.
8. Обзор начального народного образования в Таврической губернии. 1906-1907 учебный год. – Симферополь, 1908.
9. Первая всеобщая перепись населения Российской империи 1897 г.: Общий свод по империи результатов разработки данных первой всеобщей переписи населения, произведенной 28 января 1897 г. – СПб, 1905. – Т. 1.
10. Полонська-Василенко Н. Моя наукова праця (війна 1913-1916) // Український історик. – 1983. – № 2-4.
11. Революция 1905-1907 гг. в России. Документы и материалы. Начало первой русской революции. – М., 1955.
12. Ремесла и промыслы Херсонской губернии. Издание Херсонской губернской земской управы. – Херсон, 1905.
13. Сборник по основной статистике. – Мелитополь, 1917. – Вып. 1.
14. Статистика землевладения. 1905 год. Свод данных по 50 губерниям Европейской России. – СПб, 1907.
15. Статистико-экономические очерки областей, губерний, городов России. – К., 1913.
16. Українська суспільно-політична думка в 20 столітті: Документи і матеріали. – Сучасність, 1983. – Т. 1.
17. Українські політичні партії кінця XIX – початку XX століття: Програмові і довідкові матеріали. – К., 1993.
18. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
19. Аркас М. Історія України-Русі. – К., 1994.
20. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1918.
21. Багалій Д.І. Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. – К., 1928. – Т. 1.: Історіографічний вступ і доба натурального господарства.
22. Бойко Я.В., Данилова Н.О. Формування етнічного складу населення Південної України (кінець XVIII – XIX ст.) // Український історичний журнал. – 1992. – № 2.
23. Боплан Г. Описание Украйны. – СПб., 1832.
24. Верменич В.В. Історична регіоналістика в Україні // Український історичний журнал. – 2002. – № 2.
25. Воблый К.Г. Экономическая география Украины. С диаграммами, картограммами и рисунками в тексте. – К., 1919.
26. Гапоненко Л.С., Кабузан В.М. О численности и составе населения России накануне Великой Октябрьской социалистической революции // Исторический архив. – 1962. – № 6.
27. Гордиенко М. Капитализм и русская культура на Украине // Украинская жизнь. – 1912. – № 9.
28. Грицак Я. Нарис історії України. Формування модерної української нації XIX–XX століття. – К., 2000.
29. Грушевський М.С. Ілюстрована історія України. – К., 1918.
30. Грушевський М. На порозі нової України: Гадки і мрії. (Репринтне перевидання 1918 р.). – К., 1991.
31. Губенко Г.Н. Сельская кредитная кооперация и ее роль в развитии аграрного капитализма в начале XX века // История СССР. – 1981. – № 2.
32. Гуржій О.І. Україна в системі всеросійського ринку 60–90-х рр. XIX ст. – К., 1968.

-
33. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б.Грінченко – М.Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К., 1994.
 34. Драгоманов М.П. “Передне слово”. [До “Громади” 1878 р.] // Вибране “...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні”. – К., 1991.
 35. Євселевський Л.І., Фарина С.Я. “Просвіта” в Наддніпрянській Україні. – К., 1993.
 36. Жаботинский В. Отпор // Поляки и евреи. Сборник. – Санкт-Петербург, 1913.
 37. Жаботинский В. Урок юбилея Шевченко // Избранное. – Иерусалим, Санкт-Петербург, 1992.
 38. Карнаухов-Краухов В.И. “Красный лейтенант” (Из воспоминаний о лейтенанте П.П.Шмидте и о восстании крейсера 1-го ранга “Очаков” в 1905 г.). / Ред. Н. Головиной. – М., 1926.
 39. Киселев И.И., Корелин А.В., Шелохаев В.В. Политические партии в России в 1905 – 1907 гг.: численность, состав, размещение // История СССР. – 1990. – № 4.
 40. Кирьянов Ю.И. Рабочие Юга России. 1914–февраль 1917 гг. – М., 1971.
 41. Королев В.И. Бунт на коленях (Политические партии в Таврической губернии. 1905–1907 гг.). – Симферополь, 1993.
 42. Королев В.И. Возникновение политических партий в Таврической губернии. 1905–1917. – Симферополь, 1993.
 43. Корзун В.П. Рабочая политика южной горнопромышленной буржуазии. (Проблема кадров) // Проблемы исторической демографии СССР. Сб. статей. – Томск, 1982. – Вып. 2.
 44. Котлер И. Очерки по истории евреев Одессы. – Иерусалим, 1996.
 45. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст. – К., 1997.
 46. Крутіков В. Гірничопромислова буржуазія України та митна політика царизму в останній чверті ХІХ ст. // Український історичний журнал. – 1978. – № 5.
 47. Куромія Г. Свобода і терор у Донбасі. Українсько-російське прикордоння 1870–1990-і роки. – К., 2002.
 48. Лисяк-Рудницький І. Перша українська політична програма: “Передне слово” до “Громади” Михайла Драгоманова // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
 49. Лисяк-Рудницький І. Роля України в новітній історії // Історичні есе. – К., 1994. – Т. 1.
 50. Лотоцький А. За рідну школу. – М., 1916.
 51. Лохматова А. Катеринославське земство. – Запоріжжя, 1999.
 52. Мисечко А.І. Український культурно-освітній рух на Півдні України (1900-1914 рр.): Дис... канд. істор. наук. – Одеса, 1999.
 53. Моргун О. Українські діячі в земствах // Український історик. – 1969. – № 1-3.
 54. Нариси з історії українського національного руху / Колект. монографія під ред. В.Г.Сарбея. – К., 1994.
 55. Оглоблин О. Проблема схеми історії України 19-20 століття (до 1917 року) // Український історик. – 1971. – № 1-2.
 56. Орлицкий С.С. Южно-Русская республика (Из истории освободительного движения) // Исторический вестник: Историко-литературный журнал. – СПб., 1907. – Т. CVII.
 57. Остапенко С. Економічна географія України. – К., 1920.
 58. Очерки истории народного хозяйства Украинской ССР. – К., 1954.
 59. Павленко С. Чи бути Чорноморській Німеччині? – Золотоноша, 1913.
 60. Павловський Ю. Спостереження і враження земського статистика // Літературно-науковий вісник. – 1902. – Т. XVII.
 61. Пачев С.І. Освіта та рівень письменності приазовських болгар другої половини ХІХ – на початку ХХ ст. // Південна Україна ХVІІІ–ХІХ століття. Записки науково-дослідної лабораторії Південної України ЗДУ.– Запоріжжя, 2001. – Вип. 6.
 62. Покровский П.А. Как живет донецкий шахтер // Русское богатство. – 1913. – № 12.
 63. Полонська-Василенко Н. Історія України. Мюнхен, 1976. – Т. 2: Від половини ХVІІ століття до 1923 року.

-
64. Попов О. Хлібна торгівля України. Передвоєнна криза українського експорту. – Харків, 1927.
65. Приймак О.М. Столипінська аграрна реформа на Півдні України (1906-1917 рр.): Дис... канд. істор. наук. – Запоріжжя, 2002.
66. Прийменко А.И. Борьба рабочих горнопромышленного Юга России за культурно-просветительные организации в 1907–1910 гг. // Вопросы истории СССР.– Харьков, 1986. – Вып. 31.
67. Рашин А.Г. Формирование рабочего класса России. – М., 1958.
68. Розет Г.И. Очерки здравоохранения в Донбассе (1871–1964): В 4 т. – Донецк, 1966. – Т. 1.
69. Рудницький С. Огляд національної території України // Чому ми хочемо самостійної України. – Львів, 1994.
70. Садовський В. Нарис економічної географії України. – К., 1919.
71. Слабченко Є. Матеріали до економічно-соціальної історії України ХІХ століття. – ДВУ, 1927. – Т. II.
72. Смуток П. З біжучих вражень // Рада. – 1912. – 16 лютого.
73. Субтельний О. Україна. Історія. – К., 1994.
74. Теличук П.П. Економічні основи аграрної революції на Україні. – К., 1973.
75. Христюк П. 1905 рік на Україні. – Харків, 1925.
76. Цукерник А.Л. Синдикат “Продамет”. – М., 1959.
77. Щеголев С. Украинское движение, как современный этап южнорусского сепаратизма. – К., 1912.
78. Шелохаев В.В. Численность и состав кадетской партии // Политические партии России в период революции 1905-1907 гг.: Количественный анализ. Сборник статей. – М., 1987.
79. Шпорлюк Р. Українське національне відродження в контексті європейської історії кінця ХVІІІ–початку ХІХ століть // Україна. Наука і культура.– К., 1991. – Вип. 25.
80. Штерн С. Десятилетие К.Д. партии в Одессе. – Одесса, 1915.
81. Herlihy P. Odessa: A History, 1794–1914. – Cambridge, Mass., 1986.
82. Mc. Kay J.P. Pioneers for Profit. Foreign Entrepreneurs and Russian Industrialisation. 1885–1913. – Chicago, London, 1970.
83. Charere W. Workers, Strikes and Pogroms. The Donbass –Dnepr bend in late imperial Russia, 1890–1905. – Princeton, 1992;
84. Friedgut T.H. Jusovka and Revolution // Politics and Revolutions in Russia’s Donbass, 1869–1924.– Vol. II. – Princeton, New Jersi, 1994.
85. Дніпрові хвилі (Катеринослав).
86. Народное дело (Одеса).
87. Южный кооператор. Двухнедельный журнал (Одеса).
88. Южные записки (Катеринослав).

SUMMARY

The south of Ukraine is examined as a separate historical region. The features (peculiarities) of its formation as a specific part of the Ukrainian ethnic territory are pointed. The features of capitalist modernization of the region, its transformation to the fuel-metallurgical centre of empire, territory of the advanced agriculture are analysed. The author deals also with the interethnic relations, social-political processes in the South in the late 19th – early 20th century.

В.Ю. Ганкевич

ПЕРШИЙ УСТАНОВЧИЙ З’ЇЗД ВСЕРОСІЙСЬКОЇ ОРГАНІЗАЦІЇ “ІТТІФАК ЕЛЬ МУСЛІМІН”

Політичні організації сучасності часто апелюють до досягнень суспільної думки минулого. Нерідко вони проголошують себе спадкоємцями тих чи інших популярних в